

University of Groningen

De lege vierde eeuw

Nieuwhof, Antje

Published in:
Van Wierhuizen tot Achlum

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2016

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Nieuwhof, A. (2016). De lege vierde eeuw. In A. Nieuwhof (editor), *Van Wierhuizen tot Achlum: Honderd jaar archeologisch onderzoek in terpen en wierden* (blz. 83-98). (Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek; Vol. 98). Vereniging voor Terpenonderzoek.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Van Wierhuizen tot Achlum

HONDERD JAAR ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK IN TERPEN EN WIERDEN

Annet Nieuwhof (redactie)

Met bijdragen van

Gerard Aalbersberg

Emiel Amsterdam

Marco Bakker

Carol van Driel

Tim Hattenberg

Arjan Hullegie

Nelleke IJssennagger

Egge Knol

Evert Kramer

Jelte van der Laan

Gilles de Langen

Hans Mol

Johan Nicolay

Annet Nieuwhof

Antoon Ott

Hans van der Plicht

Yftinus van Popta

Wietske Prummel

Mans Schepers

Ernst Taayke

Theun Varwijk

Akkie Visser

Deze publicatie werd mede mogelijk gemaakt door:

Huis van de **Groninger Cultuur**

Stichting J.B. Scholtenfonds

De activiteiten van de vereniging ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan in 2016 werden bovendien financieel ondersteund door:

ST. ANTHONY GASTHUIS FONDS

PRINS BERNHARD
CULTUURFONDS

COLOFON

UITGEVER

Vereniging voor Terpenonderzoek
p/a Groninger Instituut voor Archeologie
Poststraat 6
9712 ER Groningen

EINDREDACTIE

A. Nieuwhof

OPMAAK EN OMSLAG

Redactie

DRUK

Drukkerij Tienkamp, Groningen (www.drukkerijtienkamp.nl)

ABONNEMENTEN

Via lidmaatschap vereniging (www.terpenonderzoek.nl)

ISSN 0920-2587

ISBN 978-90-811714-8-9

Copyright © 2016 Individual authors and Vereniging voor Terpenonderzoek

Foto's omslag voorzijde, v.l.n.r.: Ottema-Kingmastichting (Norbertussteen); W. Prummel (kalfsbot); Groninger Museum, J. Stoel (masker Middelstum); H. Faber Bulthuis (versierde scherf); Collectie Fries Museum, Leeuwarden (runensolidus); J. van der Laan (versierd plankje); G. van Oortmerssen, Groninger Instituut voor Archeologie (zwaardriembeugel); A.E.M. Dekker, Amsterdams Archeologisch Centrum (schoen); M. Schepers (zaden); M. Bakker en Th. Varwijk (weefgewicht); ondergrond kaart: provincie Fryslân (De Langen & Mol deze bundel)/Vos & Knol 2005.

Foto omslag achterzijde: Gebouwwresten tijdens de opgraving in Ezinge, 1932. Foto Archief Vereniging voor Terpenonderzoek.

Inhoudsopgave

	Voorwoord	7
1	Honderd jaar Vereniging voor Terpenonderzoek <i>Egge Knol</i>	11
2	Er waren altijd kapers op de kust. Nanne Ottema en het terpenonderzoek <i>Antoon Ott</i>	43
3	Scheppers van aarde <i>Akkie Visser</i>	55
4	Het Noord-Nederlandse kustgebied in de vroege ijzertijd <i>Ernst Taayke</i>	69
5	De lege vierde eeuw <i>Annet Nieuwhof</i>	83
6	Terpenbouw en dorpsvorming in het Friese kustgebied tussen Vlie en Eems in de volle middeleeuwen <i>Gilles de Langen en Hans Mol</i>	99
7	Onbekend, maar niet onbemind: terpen en terponderzoek in de Noordoostpolder <i>Yftinus van Popta en Gerard Aalbersberg</i>	129
8	Gebruiksplanten in het terpen- en wierdengebied <i>Mans Schepers</i>	141
9	De bijzondere houten voorwerpen uit de opgravingen in Ezinge <i>Jelte van der Laan</i>	153
10	Bewerkte voorhoofdsbeenderen van pasgeboren kalveren uit drie terpen <i>Wietske Prummel en Arjan G.J. Hullegie</i>	165
11	Het gelijk van Boeles: schoenvondsten uit de Friese terpen <i>Carol van Driel-Murray en Hans van der Plicht</i>	171
12	Een verhaal over trends en continuïteit: aardewerkonderzoek nieuwe stijl toegepast op het aardewerk van Jelsum <i>Marco Bakker en Theun Varwijk</i>	181
13	Gemeten goud. Een onderzoek naar goudgehaltes van vroegmiddeleeuwse objecten uit Friesland <i>Nelleke L. IJssennagger, Johan A.W. Nicolay, Tim Hattenberg en Emiel Amsterdam</i>	207
14	De Hada-runensolidus opnieuw bekeken: eremetaal voor moed, godsvrucht en smeedkunst? <i>Evert Kramer</i>	222

EERSTE JAARVERSLAG
VAN DE VEREENIGING
VOOR TERPENONDERZOEK

1917.

GEDRUKT BIJ J. B. WOLTERS TE GRONINGEN

TWEEDE JAARVERSLAG
VAN DE VEREENIGING
VOOR TERPENONDERZOEK

OVER HET VEREENIGINGSJAAR
1 MEI 1917—30 APRIL 1918

GEDRUKT BIJ J. B. WOLTERS TE GRONINGEN

DERDE EN VIERDE
JAARVERSLAG

VAN DE VEREENIGING
VOOR TERPENONDERZOEK

OVER DE VEREENIGINGSJAREN
1 MEI 1918 TOT 30 APRIL 1919
EN
1 MEI 1919 TOT 30 APRIL 1920

VIJFDE EN ZESDE
JAARVERSLAG

VAN DE VEREENIGING
VOOR TERPENONDERZOEK

OVER DE VEREENIGINGSJAREN
1 MEI 1920 TOT 30 APRIL 1921
EN
1 MEI 1921 TOT 30 APRIL 1922

GEDRUKT BIJ J. B. WOLTERS TE GRONINGEN

ZEVENDE EN ACHTSTE
JAARVERSLAG

VAN DE VEREENIGING VOOR
TERPENONDERZOEK

OVER DE VEREENIGINGSJAREN
1 MEI 1922 TOT 30 APRIL 1923 EN
1 MEI 1923 TOT 30 APRIL 1924

GEDRUKT BIJ J. B. WOLTERS TE GRONINGEN

NEGENDE EN TIENDE
JAARVERSLAG

VAN DE VEREENIGING VOOR
TERPENONDERZOEK

OVER DE VEREENIGINGSJAREN
1 MEI 1924 TOT 30 APRIL 1925 EN
1 MEI 1925 TOT 30 APRIL 1926

GEDRUKT BIJ J. B. WOLTERS TE GRONINGEN

ELFDE EN TWAALFDE
JAARVERSLAG

VAN DE VEREENIGING VOOR
TERPENONDERZOEK

OVER DE VEREENIGINGSJAREN
1 MEI 1926 TOT 30 APRIL 1927 EN
1 MEI 1927 TOT 30 APRIL 1928

GEDRUKT BIJ J. B. WOLTERS TE GRONINGEN

DERTIENDE, VEERTIENDE
EN VIJFTIENDE
JAARVERSLAG

VAN DE VEREENIGING VOOR
TERPENONDERZOEK

OVER DE VEREENIGINGSJAREN
1 MEI 1928 TOT 30 APRIL 1929,
1 MEI 1929 TOT 30 APRIL 1930 EN
1 MEI 1930 TOT 30 APRIL 1931

GEDRUKT BIJ J. B. WOLTERS TE GRONINGEN

ZESTIENDE,
ZEVENTIENDE, ACHTTIENDE
EN NEGENTIENDE
JAARVERSLAG
VAN DE VEREENIGING VOOR
TERPENONDERZOEK

OVER DE VEREENIGINGSJAREN
1 MEI 1931 TOT 30 APRIL 1932,
1 MEI 1932 TOT 30 APRIL 1933,
1 MEI 1933 TOT 30 APRIL 1934 EN
1 MEI 1934 TOT 30 APRIL 1935

GEDRUKT BIJ J. B. WOLTERS TE GRONINGEN

TWINTIGSTE,
EEN EN TWINTIGSTE, TWEE EN
TWINTIGSTE, DRIE EN TWINTIGSTE
EN VIER EN TWINTIGSTE
JAARVERSLAG
VAN DE VEREENIGING VOOR
TERPENONDERZOEK

OVER DE VEREENIGINGSJAREN
1 MEI 1935 TOT 30 APRIL 1936,
1 MEI 1936 TOT 30 APRIL 1937,
1 MEI 1937 TOT 30 APRIL 1938,
1 MEI 1938 TOT 30 APRIL 1939 EN
1 MEI 1939 TOT 30 APRIL 1940

GEDRUKT BIJ J. B. WOLTERS TE GRONINGEN

VIJF EN TWINTIGSTE, ZES EN
TWINTIGSTE, ZEVEN EN TWINTIGSTE
EN ACHT EN TWINTIGSTE
JAARVERSLAG
VAN DE VEREENIGING VOOR
TERPENONDERZOEK

OVER DE VEREENIGINGSJAREN
1 MEI 1940 TOT 30 APRIL 1941,
1 MEI 1941 TOT 30 APRIL 1942,
1 MEI 1942 TOT 30 APRIL 1943 EN
1 MEI 1943 TOT 30 APRIL 1944

MET 2 ATLASSEN

GEDRUKT BIJ J. B. WOLTERS TE GRONINGEN

NEGEN EN TWINTIGSTE,
DERTIENDE, EEN EN DERTIGSTE EN
TWEEN EN DERTIGSTE
JAARVERSLAG
VAN DE VEREENIGING VOOR
TERPENONDERZOEK

OVER DE VEREENIGINGSJAREN
1 MEI 1944 TOT 30 APRIL 1945,
1 MEI 1945 TOT 30 APRIL 1946,
1 MEI 1946 TOT 30 APRIL 1947 EN
1 MEI 1947 TOT 30 APRIL 1948

MET 20 AFBEELDINGEN
EN ATLAS

GEDRUKT BIJ J. B. WOLTERS TE GRONINGEN

DRIE EN DERTIGSTE, VIER EN
DERTIGSTE, VIJF EN DERTIGSTE, ZES EN
DERTIGSTE EN ZEVEN EN DERTIGSTE
JAARVERSLAG
VAN DE VEREENIGING VOOR
TERPENONDERZOEK

OVER DE VEREENIGINGSJAREN
1 MEI 1948 TOT 30 APRIL 1949,
1 MEI 1949 TOT 30 APRIL 1950,
1 MEI 1950 TOT 30 APRIL 1951
EN
1 MEI 1951 TOT 30 APRIL 1952

MET 2 ATLASSEN

GEDRUKT BIJ J. B. WOLTERS TE GRONINGEN

ACHT EN DERTIGSTE
TOT EN MET VUFTIGSTE
JAARVERSLAG
VAN DE VEREENIGING VOOR
TERPENONDERZOEK

OVER DE VEREENIGINGSJAREN
1 MEI 1953 TOT 30 APRIL 1954,
1 MEI 1954 TOT 30 APRIL 1955,
1 MEI 1955 TOT 30 APRIL 1956,
1 MEI 1956 TOT 30 APRIL 1957,
1 MEI 1957 TOT 30 APRIL 1958,
1 MEI 1958 TOT 30 APRIL 1959,
1 MEI 1959 TOT 30 APRIL 1960,
1 MEI 1960 TOT 30 APRIL 1961,
1 MEI 1961 TOT 30 APRIL 1962,
1 MEI 1962 TOT 30 APRIL 1963,
1 MEI 1963 TOT 30 APRIL 1964,
1 MEI 1964 TOT 30 APRIL 1965
EN
1 MEI 1965 TOT 30 APRIL 1966

Vereniging voor
Terpenonderzoek

Vijftig jaren
terpenonderzoek

Wolters-Noordhoff

Vereniging voor
Terpenonderzoek

De Romeinse Castella
te Valkenburg Z.H.

Voorwoord

Dit jaar, 2016, is het honderd jaar geleden dat de Vereniging voor Terpenonderzoek werd opgericht. De vereniging heeft dus iets te vieren en doet dat ook, onder andere door de uitgave van dit jubileumboek. Andere jubileumactiviteiten dit jaar waren een tentoonstelling in het Natuurmuseum Fryslân te Leeuwarden, een feestelijke jaarvergadering met korte excursie naar Wierhuizen, waar het allemaal begon, en een meerdaagse excursie naar de westkust van Sleeswijk-Holstein, het gebied van de Halligen. De titel van dit boek, *Van Wierhuizen tot Achlum*, verwijst naar het oudste en het meest recente onderzoek waar de vereniging een bijdrage aan heeft kunnen leveren. Tegelijk liggen deze plaatsen ook vrijwel aan de uiterste grenzen van het Noord-Nederlandse terpen- en wierdengebied, Achlum in het westen en Wierhuizen in het oosten.

Van meet af aan was het doel van de vereniging het bevorderen van wetenschappelijk onderzoek in terpen en wierden. De directe aanleiding was het verdwijnen van terpen en wierden, en daarmee van een rijk archeologisch bodemarchief, door de grootschalige commerciële afgravingen die in de tweede helft van de 19e eeuw en de eerste helft van de 20e eeuw plaatsvonden. De vereniging fungeerde tot 1971 als een subsidiekanaal, waarlangs alle bijdragen aan het onderzoek in Groningen en Friesland, zowel van overheden als van particulieren, naar het Biologisch-Archeologisch Instituut (het BAI) werden gesluisd. Het BAI was het instituut dat het archeologisch onderzoek in Noord-Nederland uitvoerde. Egge Knol beschrijft het allemaal in het eerste hoofdstuk van dit boek. Ook nu nog steunt de Vereniging het wetenschappelijk terpen- en wierdenonderzoek. Zij doet dat door het publiceren van onderzoeksresultaten (een kostenpost die er in onderzoeksbegrotingen vaak bij inschiet) en het subsidiëren van de uitgave van proefschriften en andere boeken.

Het bevorderen van wetenschappelijk onderzoek is de eerste doelstelling van de vereniging. Sinds de laatste statutenwijziging van 2009 zijn daar nog twee doelstellingen bijgekomen: “de bescherming van terpen en wierden waar deze met gehele of gedeeltelijke ondergang worden bedreigd, en de bekendheid van terpen en wierden en het onderzoek daarvan te vergroten”. Terpen en wierden worden namelijk nog altijd bedreigd, nu vaak door onopzettelijke of bewuste egalisering en door erosie en uitdroging.

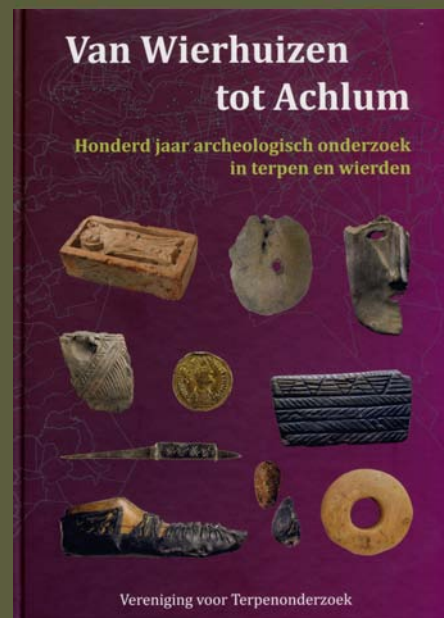
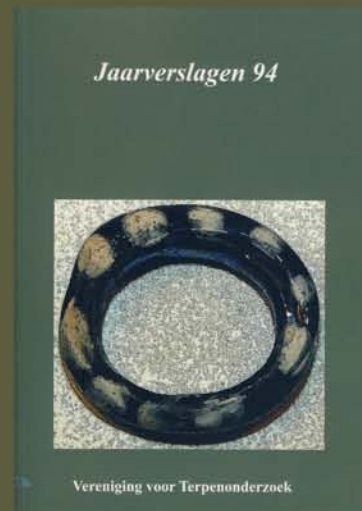
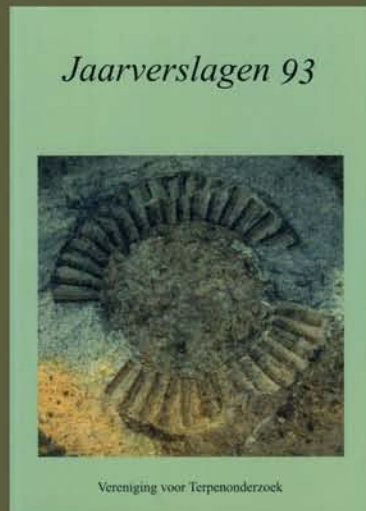
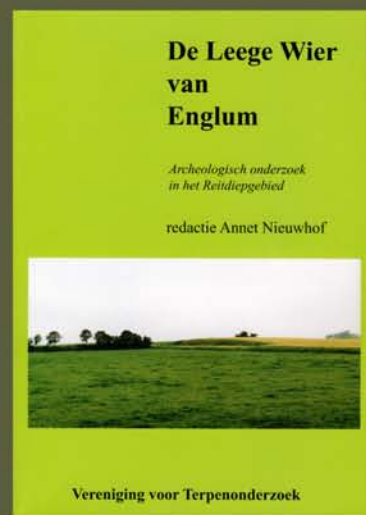
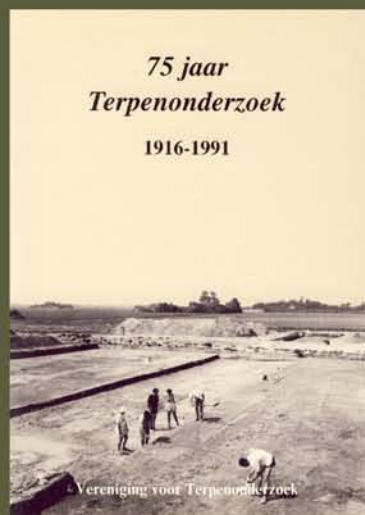
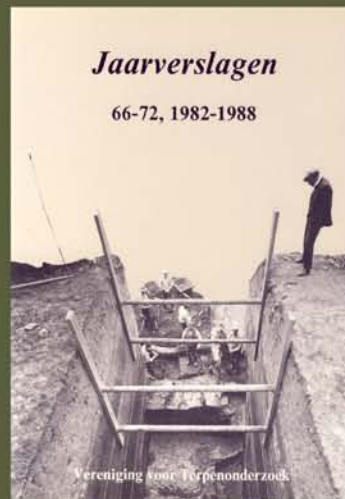
Voor een goede bescherming van terpen en wierden is het in de eerste plaats van groot belang dat de kennis over het rijke verleden van het terpen- en wierdengebied zich verspreidt. Vanuit de instellingen die zich met het wetenschappelijk onderzoek bezighouden moet de kennis over het verleden naar buiten worden gebracht, naar de samenleving, in de eerste plaats die van het terpen- en wierdengebied zelf. Onbekend maakt immers onbemind. Daarom heeft de vereniging vanaf het begin het publiceren van archeologisch onderzoek tot haar taken gerekend, in een vorm die ook voor niet-ingewijden toegankelijk is. Dat zijn de *Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek*. Anders dan de naam doet vermoeden verschijnen de delen niet jaarlijks, en het zijn ook allang geen interne verenigingsverslagen meer. Op dit moment is de serie *Jaarverslagen* een boekenreeks, waarin wetenschappelijk archeologisch onderzoek op een aansprekende manier voor het voetlicht wordt gebracht. De dertig delen die sinds de oprichting van de vereniging zijn verschenen (vele bestrijken formeel verschillende jaren), ziet u naast dit voorwoord afgebeeld. Dit jubileumboek is het jongste *Jaarverslag*.

In de archeologie is niet alleen het meest recente onderzoek van belang, zoals in sommige andere wetenschapsgebieden. Het werk van onderzoekspioniers Van Giffen en Boeles wordt nog steeds geraadpleegd. De onderzoekers na hen staan op hun schouders, bij wijze van spreken, en kunnen voortbouwen op wat zij zijn begonnen. Door nieuwe vondsten en opgravingen ontstaan nieuwe ideeën maar ook nieuwe vragen, die duidelijk maken dat we nog steeds maar zeer beperkt zicht hebben op het verleden. Een nieuwe generatie archeologen, die deels verenigd zijn onder de paraplu van het Terpencentrum van het GIA, is op dit moment bezig met fris nieuw onderzoek en probeert de unieke archeologie van het terpen- en wierdengebied niet alleen nationaal maar ook internationaal onder de aandacht te brengen, in navolging van Van Giffen en Boeles. Het archeologisch onderzoek in terpen en wierden is springlevend.

Dit boek biedt u een inkijkje in de moderne terpen- en wierdenarcheologie. Het begint met twee artikelen over de geschiedenis van het onderzoek en van de vereniging, gevolgd door een enthousiasmerend verhaal over het recente steilkantenonderzoek in Friesland, vanuit het perspectief van een van de deelnemende vrijwilligers. Het grootste deel van het boek is gewijd aan artikelen die nieuwe inzichten in de bewoningsgeschiedenis en in het leven dat de bewoners van het terpen- en wierdengebied in het verleden presenteren. Ze bieden u tegelijk ook een inkijkje in de keuken van de moderne archeologie. Hoe gaat aardewerkonderzoek in zijn werk en wat kun je daar dan mee? Welke rol spelen natuurwetenschappelijke methoden? Hoe worden grondsporen en vondsten gedateerd? Deze bijdragen laten ook duidelijk zien dat we niet alles kunnen weten. Bijna ieder onderzoek leidt wel tot nieuwe inzichten en harde gegevens, feiten zo u wilt, maar de meeste conclusies hebben de vorm van een hypothese. Ze vertegenwoordigen een tussenstand in het onderzoek. Een hypothese is niet 'ook maar een mening', zoals je tegenwoordig nog wel eens hoort. Een hypothese is als een trede op een wenteltrap. Het standpunt van een volgende onderzoeker bevindt zich op de trap misschien recht tegenover een eerdere hypothese, maar is intussen wel een stukje hoger gekomen op de trap.

Dit boek is tot stand gekomen dankzij, in de eerste plaats, de belangeloze medewerking van de auteurs: onderzoekers/liefhebbers die het terpen- en wierdenonderzoek een warm hart toedragen. De uitgave van het boek is financieel ondersteund door het Huis van de Groninger Cultuur, de Stichting J.B. Scholtenfonds, de Ottema-Kingmastichting en de Suzanne Hovingastichting, waarvoor we hen graag willen bedanken. Wij bedanken ook alle instellingen en personen die foto's en tekeningen ter beschikking hebben gesteld.

Annet Nieuwhof

5 De lege vierde eeuw

Annet Nieuwhof

Inleiding

In 1906 publiceerde de conservator van het Fries Museum, mr. P.C.J.A. Boeles, waarnemingen die door hem en anderen waren gedaan tijdens de archeologische begeleiding (zoals we dat nu zouden noemen) van de afgraving van het vroegmiddeleeuwse grafveld dat in 1904 was aangetroffen in Hegebeintum. Het was Boeles opgevallen dat de crematie-urnen uit dat grafveld sterk leken op potten die hij gezien had tijdens een bezoek aan het archeologisch museum te Hannover. Dat was aardewerk uit 5e-eeuwse grafvelden in Noordwest-Duitsland. Ook de fibulae in het grafveld van Hegebeintum behoorden tot typen die niet gangbaar waren in terpengebied of elders in Nederland, maar wel in Noordwest-Duitsland en in Engeland. Het kon niet anders of er moest in de volksverhuizingstijd op z'n minst sprake zijn geweest van een sterke invloed uit de Elbestreken in Noord-Nederland, en misschien ook van invallen van bewoners uit die streken, die immers ook Engeland hadden veroverd in de 5e eeuw.

In de loop van de tijd werd Boeles steeds minder voorzichtig in zijn formulering. In zijn standaardwerk *Friesland in de elfde eeuw* (1951) beschrijft hij het aardewerk en de mantelspelden in Saksische of Angelsaksische stijl als een indicatie van de aanwezigheid van immigranten uit de herkomstgebieden van de Angelen en de Saksen, onder het kopje *Angelsaksische invasie*. Hij nam aan dat Angelsaksen, op zoek naar nieuw land, het Noord-Nederlandse terpengebied waren binnengedrongen en de plaatselijke bevolking hadden gedecimeerd. Dit idee werd ook door Van Giffen opgepakt, overigens zonder Boeles te noemen, ter verklaring van een kleine laag met veel verbrandingsresten die werd aangetroffen tijdens de opgravingen in Ezinge. De grote woonstalhuizen uit de Romeinse tijd zouden volgens van Giffen wel eens door Angelsaksische nieuwkomers in de as kunnen zijn gelegd. Daarna zouden ze een nieuwe nederzetting hebben gebouwd, bestaande uit hutkommen (of beter: komhutten).¹

Ondanks sterke kritiek veranderde Boeles nooit van mening, maar veel medestanders had hij niet.² Dat veranderde in de jaren 1990, toen nieuwe gegevens een opleving van het onderzoek naar de continuïteit van de bewoning van het terpengebied tot gevolg hadden.³ De opgravingen in Wijnsdum

(1991-1993) maakten duidelijk dat deze terp tussen ongeveer 325 en 425 n. C. verlaten was geweest.⁴ Verder bleek uit het onderzoek naar het zogenaamde terpaardewerk door Ernst Taayke dat er nauwelijks aardewerk uit de 4e eeuw was te vinden in het terpengebied.⁵ Het leek erop dat het terpengebied in de 4e eeuw goeddeels was verlaten. In sommige gebieden, met name Westergo, was sprake van leegloop, in andere gebieden zoals Midden-Groningen, was op z'n minst sprake van sterke krimp. Een nieuwe materiële cultuur en nieuwe grafgebruiken vanaf de 5e eeuw wezen op nieuwe bewoners die, zoals Boeles al had gezegd, inderdaad afkomstig moesten zijn uit de thuislanden van de Angelen en/of de Saksen, het gebied tussen de mondingen van de Wezer en Elbe en de westkust van Schleswig-Holstein. In de volksverhuizingstijd, vanaf ongeveer 350 n.C., migreerden groepen mensen uit die gebieden, de Angelsaksen, naar het westen. Velen van hen vestigden zich in Engeland, maar een deel moet zich ook in het Noord-Nederlandse kustgebied hebben gevestigd.

Dit model is nog altijd niet algemeen aanvaard, ook niet door alle archeologen die zich met de archeologie van Noord-Nederland bezighouden. Zo stellen Lanting en Van der Plicht⁶ dat de nieuwe bewoners van de verlaten terpen in Friesland geen Angelsaksen waren, maar mensen uit Groningen en Drenthe, die hun woongebied niet hadden verlaten aan het eind van de 3e eeuw. Hun visie toont aan dat de weinige gegevens die we hebben op verschillende manieren kunnen worden uitgelegd en dat er nog heel veel onzeker is over wat er zich afspeelde in het terpengebied aan het einde van de Romeinse tijd. Was het gebied werkelijk verlaten, of kunnen we gewoon de bewoning uit de 4e eeuw niet herkennen omdat onze kennis van de materiële cultuur te beperkt is? Was het hele terpengebied ontvolkt, of zijn er regionale verschillen? En wat was eigenlijk de oorzaak van de leegloop?

In de tweede plaats is etnische identiteit, zowel in het algemeen als in dit specifieke geval, een heikel onderwerp. Want waarop berust etnische identiteit eigenlijk? Kun je überhaupt wel iets zeggen over etnische identiteit op grond van de materiële cultuur van mensen? Dat verband is zo twijfelachtig dat veel moderne archeologen zich verre houden van etnische duiding. Hoewel de materiële cultuur van de bevolking van het terpengebied in de 5e eeuw sterke overeenkomsten vertoont met de materiële cultuur in de thuislanden van de Angelen

1 Van Giffen 1936, 42.

2 Bazelmans 2000.

3 Bazelmans 2000, 2002, 2009; Bos & Brouwer 2005; Gerrets 1995, 1996, 2010; Gerrets & De Koning 1999; Knol 2009, 2011; De Koning 2003, 2012; Krol 2006; Lanting & Van der Plicht 2010, 2012; Nicolay 2005, 2006, 2014; Nieuwhof 2011, 2013; Taayke 1996, 2000, 2003, 2008.

4 Gerrets & De Koning 1999.

5 Taayke 1996, V, 193.

6 Lanting & Van der Plicht 2010, 131.

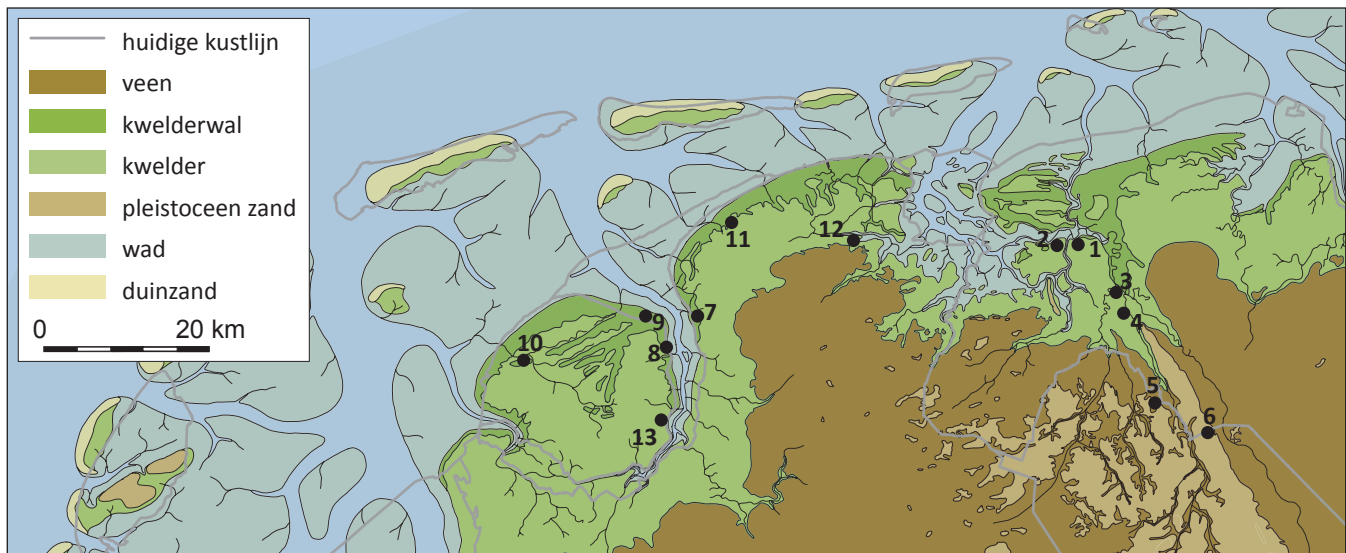

Fig. 1 Paleogeografische kaart van het Noord-Nederlandse kustgebied, 800 n.C., met plaatsnamen die in de tekst worden genoemd. 1: Ezinge; 2: Englum; 3: Wierum; 4: Paddepoel; 5: Eelde; 6: Midlaren; 7: Jelsum; 8: Marssum; 9: Beetgum; 10: Wijnaldum; 11: Hegebeintum; 12: Driesumerterp; 13: Mantgum. Naar Vos & Knol 2005.

en Saksen, is het wel erg kort door de bocht om hen maar gewoon Angelsaksen te noemen. Migratie is ook lang niet altijd de beste verklaring van een verandering in materiële cultuur, veel vaker wordt verandering veroorzaakt door culturele beïnvloeding. Bovendien is de identiteit van de bewoners vóór het bewoningshiaat is niet helder. Kunnen we ze beschouwen als Friezen, zoals gebruikelijk is op grond van de geschriften van enkele Romeinse schrijvers? En zijn er ook verschillen in dat opzicht tussen gebieden in Noord-Nederland?

In dit artikel wordt de stand van het onderzoek op dit moment samengevat. De nadruk ligt daarbij op het handgevormde aardewerk.⁷ Het aardewerkonderzoek van de afgelopen jaren heeft veel nieuwe gegevens opgeleverd over de bewoning van Noord-Nederland gedurende de 4e eeuw. Aardewerkonderzoek maakt bijvoorbeeld duidelijk waaraan continuïteit kan worden herkend in het opgegraven aardewerk uit een nederzetting. Als je continuïteit kunt herkennen, is discontinuïteit ook beter herkenbaar. Om etnische duiding te vermijden, wordt hier niet gesproken over Angelsaksisch aardewerk, maar over aardewerk of versiering in Angelsaksische stijl.

Hieronder zullen eerst de aanwijzingen voor discontinuïteit en voor de komst van nieuwe bewoners nog eens op een rijtje worden gezet. Vervolgens worden enkele actuele thema's besproken, te beginnen met de herkenning van continuïteit. Hoe continuïteit eruit ziet kunnen we afleiden uit de aardewerkvondsten uit een nederzetting waar zeker geen sprake is van een bewoningshiaat: de Noord-Drentse nederzetting Midlaren-De Bloemert. Die kenmerken worden vervolgens toegepast op vondsten uit verschillende plaatsen in het terpengebied. Daarna maken we een uitstapje naar een heel ander onderwerp: de grafvelden. Het bestaande idee is dat de nieuwe bewoners nieuwe grafgebruiken meebrachten. Vanaf ongeveer de 5e eeuw worden de overledenen in gemengde

grafvelden met inhumatie- en crematiegraven begraven. Het is echter de vraag of die verandering inderdaad zo plotseling was.

Dat alles leidt tot een alternatieve visie, waarin de noordelijke kustgebieden niet worden gezien als woongebieden van bevolkingsgroepen met uiteenlopende etnische identiteiten, maar als een gebied waarbinnen een intensieve sociaal-culturele uitwisseling bestond. Aan het eind zal nog kort worden ingegaan op de mogelijke oorzaken van de leegloop, op de bestemming van de emigranten, en op het voortbestaan van de naam van de Friezen.

Argumenten voor discontinuïteit en immigratie

De tot nu toe meestal gehanteerde argumenten voor een bewoningshiaat in de 4e eeuw kunnen worden onderverdeeld in argumenten voor het afnemen van de bevolking in de 3e eeuw (hieronder de punten 1 t/m 6) en argumenten voor de komst van nieuwe bewoners vanaf de 5e eeuw (7 t/m 10):

1. Er is een algemene en sterke afname van vondsten met een datering vanaf de midden-Romeinse tijd in het gehele terpengebied. Dat geldt zowel voor vondsten per terp als voor het aantal bewoonde terpen.⁸ In de 2e eeuw worden nog wel nieuwe terpnederzettingen gesticht, zoals Wijnaldum en de terpen op de nieuwe kwelderwal Dongjum-Ried-Berlikum.⁹ Veel terpen en wierden worden in de loop van de midden-Romeinse tijd echter verlaten.¹⁰
2. In het terpengebied wordt aardewerk van de laatste fase voor de 4e eeuw, het zogenaamde Driesumstijl-aardewerk, niet samen gevonden met het typische aardewerk in Angelsaksische stijl uit de volksverhui-

⁸ Taayke 1996, V, 194.

⁹ Vos 2015, fig. 1.19.

¹⁰ Taayke 1996; Vos & Knol 2005, 126.

⁷ Op basis van eerder verschenen artikelen: Nieuwhof 2011, 2013, 2014a.

zingstijd. Bovendien worden er geen overgangsvormen tussen die twee soorten aardewerk gevonden.¹¹

3. Aardewerk uit de 4e eeuw wordt vrijwel niet gevonden in het terpengebied. Er zijn echter regionale verschillen.¹² 4e-eeuws aardewerk is vrijwel onbekend in Westergo. In Oostergo blijft het aardewerk in Driesumstijl waarschijnlijk in gebruik tot in het begin van de 4e eeuw. Uit Groningen is een klein aantal bekens bekend van typen die in Noord-Drenthe en Noordwest-Duitsland in de 4e en 5e eeuw worden gedateerd.¹³ Uitzonderingen, met name Ezinge, Jelsum en Marssum (Fr.), worden hieronder besproken.
4. Er zijn nauwelijks metaalvondsten uit de 4e eeuw of begin 5e eeuw bekend in het terpengebied.¹⁴ De 4e-eeuwse vondsten die er zijn, bv. munten, kunnen lang daarna in de grond terecht zijn gekomen.
5. Opgravingen laten zien dat lagen uit de 5e of 6e eeuw of later in de stratigrafie meestal direct volgen op lagen uit de midden-Romeinse tijd.¹⁵
6. Er zijn geen prehistorische plaatsnamen in Friesland en heel weinig in Groningen. Plaats- en riviernamen zijn meestal niet ouder dan de vroege middeleeuwen. In Drenthe, waar vrijwel zeker sprake is van continue bewoning, zijn oudere plaats- en riviernamen niet ongewoon.¹⁶
7. Nieuwe typen mantelspelden, met name kruisvormige fibulae, verschijnen in 5e-eeuwse contexten.¹⁷
8. Het grafritueel in de ijzertijd en de Romeinse tijd wordt gekenmerkt door losse inhumatiegraven en losse menselijke beenderen; gemeenschappelijke begraafplaatsen zijn onbekend.¹⁸ Formele grafvelden verschijnen in het begin van de 5e eeuw, met crematie- en inhumatiegraven. De nieuwe grafvelden lijken sterk op begraafplaatsen uit deze periode in Noordwest-Duitsland en Engeland.¹⁹
9. In de 5e eeuw verandert de oriëntatie van gebouwen in nederzettingen en van de nederzettingsslay-out.²⁰ Houten huizen maken plaats voor zodenhuizen.²¹
10. Nieuwe aardewerktypen in Angelsaksische stijl verschijnen in 5e-eeuwse contexten.

Deze argumenten zijn in grote lijnen nog steeds geldig. Ze kunnen echter op grond van recent onderzoek worden aangevuld en genuanceerd.

Hoe herkennen we continuïteit?

In Noord-Drenthe was geen sprake van onderbreking in de bewoning gedurende de 4e eeuw. Een continue ontwikkeling in de stijl van het daar geproduceerde aardewerk kan op de voet worden gevolgd. Om deze stijlverandering op waarde te kunnen schatten, is enige achtergrondinformatie nodig.

Het handgevormde aardewerk uit de ijzertijd en de Romeinse tijd uit Noord-Holland, Friesland (Westergo en Oostergo), Groningen, Noord-Drenthe en Nedersaksen vertoont van oudsher verschillen maar ook grote overeenkomsten.²² Deze gebieden ondergingen invloeden van elkaar en van buiten, want het noorden was geen geïsoleerd gebied. Onder invloed van contacten met andere plaatsen veranderde de mode in de vormgeving van het aardewerk in de loop van de tijd. Zo was er in de Romeinse tijd in Drenthe, Groningen en Nedersaksen sprake van duidelijke stijlinvloeden uit het zuiden, het gebied van het Rijn-Wezer-Germaanse aardewerk.²³ Er is ook een duidelijke invloed vanuit het oosten. Het is een trend waarvoor in oudere literatuur vaak de term Germanisering wordt gebruikt, maar die term is onjuist. Er was waarschijnlijk geen sprake van een eenzijdige invloed van een dominante, 'Germaanse' cultuur, waardoor de bewoners van Noord-Nederland als het ware steeds Germaanser werden. Het aardewerk uit Noord-Nederland beïnvloedde andersom ook de vormgeving van het aardewerk in Noordwest-Duitsland. 'Friese' vormen en stijlinvloeden zijn herkend in het gehele Noordwest-Duitse kustgebied.²⁴ Er was dus eerder sprake van een wederzijdse invloed. Bovendien is de stijl van het aardewerk maar één aspect van een cultuur. Veranderingen in andere aspecten van een cultuur kunnen zeker niet zondermeer worden afgeleid uit veranderingen in de stijl van het aardewerk.

In de ijzertijd ontwikkelde het aardewerk zich in alle Noord-Nederlandse deelregio's nog op ongeveer dezelfde manier, al waren er wel regionale verschillen. Rond het begin van de jaartelling ontstond er echter een duidelijke scheiding tussen Noord-Holland, Westergo en Oostergo enerzijds, en Groningen en Noord-Drenthe anderzijds. De typen die kenmerkend waren voor de ijzertijd bleven in Noord-Holland en Friesland nog in gebruik en maakten een eigen ontwikkeling door. In Groningen en Noord-Drenthe werden ze vervangen door iets nieuws: potten met korte, uitstaande randen, soms geometrische versiering (op de kleine potten), en vaak knoppen in plaats van oren. Deze nieuwe stijl, door Taayke aangeduid met de term *Wierumstijl*, vertoont sterke overeenkomsten met het aardewerk uit deze zelfde periode in aangrenzend Duitsland.²⁵ De nieuwe stijl komt vermoedelijk voort uit

11 Taayke 1996, V, 180.

12 Taayke 1996, V, 195vv.

13 Taayke 1996, III, 34, Abb. 28; 55, 68-69.

14 Erdrich 1999, 177.

15 Bv. in Wierum (Nieuwhof 2006, Bijlage 6).

16 Taayke 1996, V, 197-198.

17 Bos & Brouwer 2005.

18 Nieuwhof 2015, hoofdstuk 12.

19 Knol 2009; 2011.

20 Gerrets & De Koning 1999, 104.

21 Voor zodenhuizen, zie Postma 2015. Waterbolk herkende in Ezinge ook zodenhuizen uit de Romeinse tijd (Waterbolk 2009, afb. 49g), maar hier behoren de getekende plaggenstructuren mogelijk tot plaggenpodia onder huizen.

22 Taayke 1996, V, Abb. 3-9.

23 Taayke 2006, 2013; Schmid 2006, 78.

24 Schmid 2006, 78.

25 Taayke 1996, V, 175.

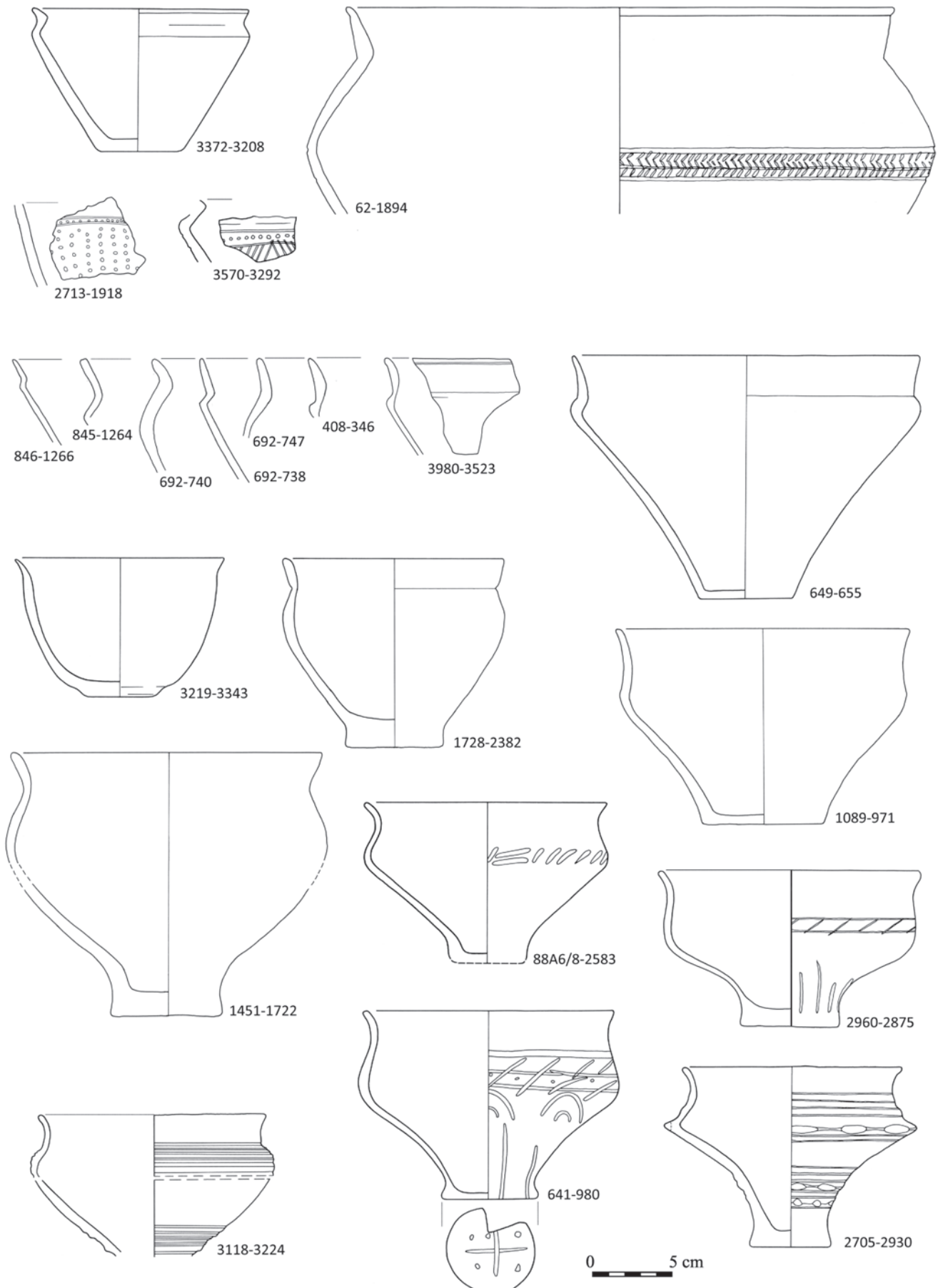

Fig. 2 Midlaren-De Bloemert. Een opeenvolging van bekervormen, van de midden-Romeinse tijd (bovenste rijen) tot de volksverhuizingstijd (onderste rijen). De randen worden steeds minder hoekig en steeds langer, tot het profiel S-vormig is. Nummers in fig. 2 en 3 zijn vondstnummers-id.-nummers. Tek. A. Nieuwhof.

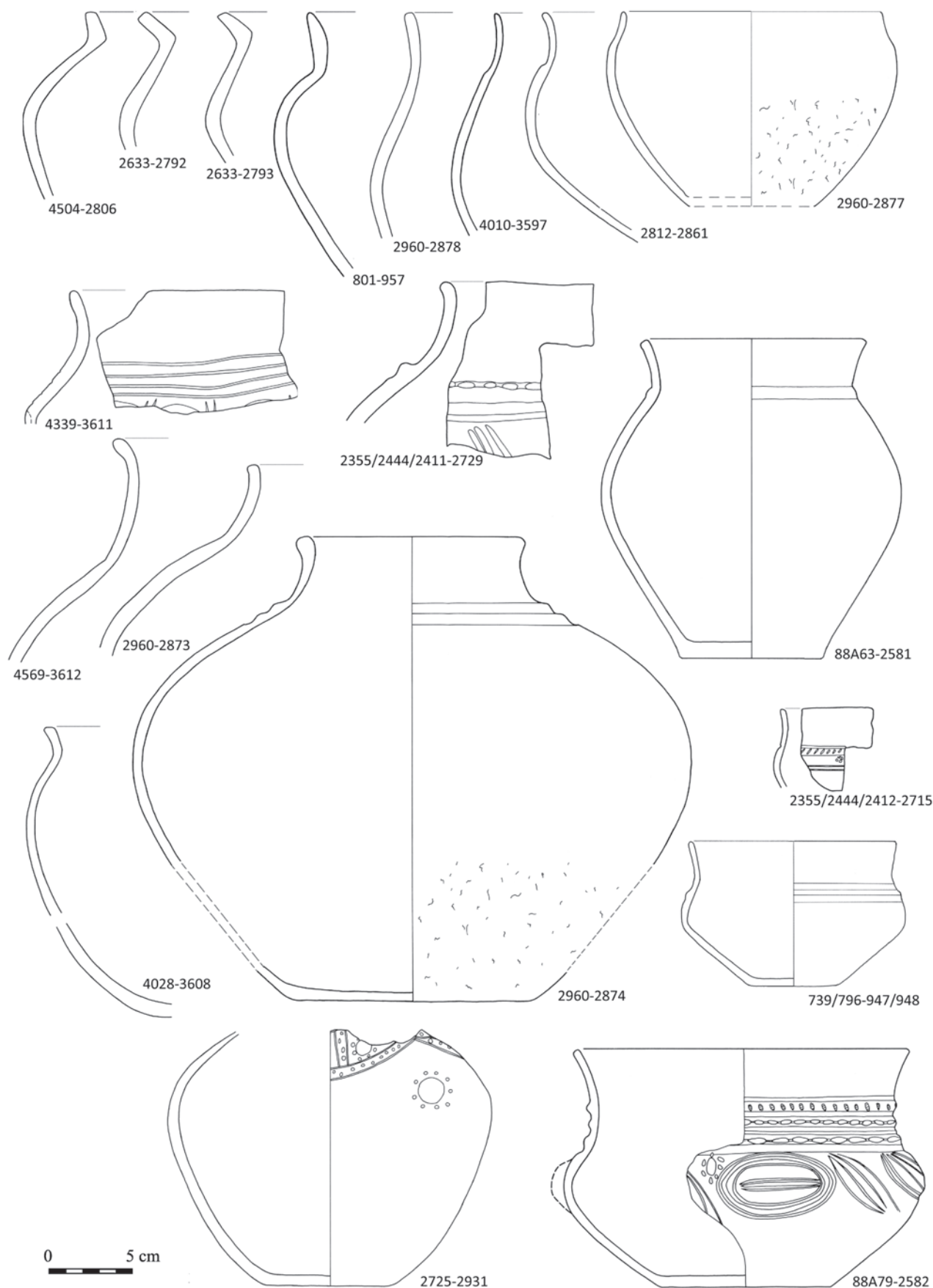

Fig. 3 Midlaren-De Bloemert. De ontwikkeling van grote potten, beginnend met enkele hoekige midden-Romeinse vormen linksboven, vervolgens een fragment in Driesum stijl (nr. 957), en dan de afgeronde en vloeiende profielen die daarop volgen inde 4e en 5e eeuw. Onversierde vormen van het Noord-Drentse type G7 komen voor naast vormen met versiering in Angelsaksische stijl. Rechtsonder een *Schalenurne*, versierd met zogenaamde *Buckel* (bobbels). Tek. A. Nieuwhof.

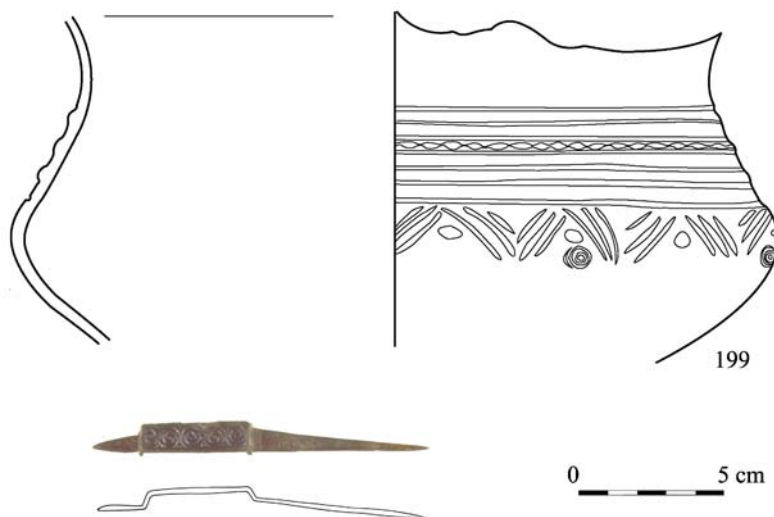
Fig. 4 Een zwaardriembeugel en fragmenten van een *Schalurne* uit een waterput uit de 5e eeuw in Englum. Tek. aardewerk A. Nieuwhof; afbeelding zwaardriembeugel G.J.M. van Oortmerssen en M.A. Los-Weijns (GIA).

het overnemen van stijlkenmerken.²⁶ Dat blijkt bijvoorbeeld uit het gegeven dat het oudere streepbandaardewerk nog een tijdlang in gebruik was naast de nieuwe vormen, uit streepbandversiering op Wierumstijl-potten, en uit het samen voorkomen in dezelfde contexten van aardewerk in de stijl van de late ijzertijd en in Wierumstijl.

Na de 1e eeuw bleef men in Groningen en Noord-Drenthe de oostelijke mode volgen. Het aardewerk uit de midden-Romeinse tijd behoort hier en in het kustgebied van Noordwest-Duitsland tot de zogenaamde *nordseeküstennahe Fundgruppe*. In de 3e eeuw gingen ook de pottenbaksters²⁷ in Friesland en Noord-Holland stijlkenmerken van deze groep overnemen. Nieuwe vormen met langere randen, minder hoekig dan voorheen, worden overal in Noordwest-Duitsland, Groningen, Noord-Drenthe, Friesland en Noord-Holland gevonden. Deze vormen worden door Taayke aangeduid met de term Driesumaardewerk.²⁸

De sterke overeenkomsten die er bestaan tussen de aardewerktradities van Groningen en Noord-Drenthe maken aardewerk een geschikt uitgangspunt voor een vergelijking van de ontwikkelingen in deze gebieden tussen de 3e en de 5e eeuw. In Noord-Drenthe en ook in Noordwest-Duitsland, gebieden waar continuïteit in de 4e eeuw niet ter discussie staat, veranderden de hoekige vormen van de midden-Romeinse tijd geleidelijk aan in S-vormige profielen.²⁹ De lange randen van de Driesumstijl maakten deel uit van deze stijlontwikkeling. De tamelijk formele versiering die in de midden-Romeinse tijd wel werd aangebracht op trechtervormige drinkbekers maakte geleidelijk aan plaats voor de expressieve versieringselementen op de bekertjes en potten in Angelsaksische stijl.

Deze geleidelijke verandering wordt mooi geïllustreerd door het aardewerk uit de opgraving Midlaren-De Bloemert in Noord-Drenthe. Dit 4,8 ha grote nederzettingsterrein, met bewoningssporen van de midden-ijzertijd tot in de middeleeuwen, werd tussen 2003 en 2005 bijna volledig opgegraven onder leiding van Johan Nicolay.³⁰ Het was een kleine nederzetting, met twee of drie huizen in de midden-Romeinse tijd en niet meer dan één huis vanaf de 4e eeuw, althans in het opgegraven terrein.³¹ Er zijn twee grafveldjes uit de volksverhuizingstijd in de directe omgeving van de nederzetting gevonden, dus misschien waren er nog meer huizen. Het aardewerk

uit deze opgraving (717 kg) vormt een mooie aanvulling op het materiaal uit Noord-Drenthe dat Taayke tot zijn beschikking had voor zijn aardewerkonderzoek.³² Een kleine selectie van dit aardewerk is afgebeeld in de figuren 2 en 3.

Figuur 2 toont de ontwikkeling van bekertjes, te beginnen met midden-Romeinse vormen in de bovenste rij. Versiering, voor zover aanwezig, bestaat dan uit formele driehoeken en zones met stippen (nrs. 2713-1918 en 3570-3292) en, iets later, horizontale randen (nr. 62-1894). Korte hoekige randen (nr. 3372-3208) veranderen in lange hoekige randen: de Driesumstijl (de rij daaronder). Nr. 649-655 is een beker uit de 3e of begin 4e eeuw. De hoekigheid is verdwenen in de bekertjes van de onderste drie rijen, varianten van het Noord-Drentse type K4 uit de 4e en 5e eeuw, waarvan sommige versierd zijn in Angelsaksische stijl. Figuur 3 laat de opeenvolging van vormen van grote potten zien, weer beginnend met de hoekige vormen van de midden-Romeinse tijd en de lange randen van de Driesumstijl, en eindigend met vormen met S-vormige profielen, soms met versiering in Angelsaksische stijl, uit de 4e en 5e eeuw. Sommige van deze vormen, zoals de rijk versierde *Schalurne*³³ (nr. 88A79-2582), lijken zo exotisch dat het vermoeden dat ze wel moeten zijn geïmporteerd als vanzelf opkomt. De meeste potten, misschien ook de *Schalurne*, werden echter vermoedelijk lokaal gemaakt. Dat vermoeden wordt bevestigd door de resultaten van recent slijpplatenonderzoek.³⁴ Daaruit blijkt dat de baksels van typisch 'Angelsaksische' potten niet afwijken van die van inheemse vormen van het gelijktijdige type G7 uit de typologie van Taayke.³⁵ De vroegste ¹⁴C-dateringen van het aardewerk in Angelsaksische stijl in Midlaren, o.a. die van de rijkversierde *Schalurne* nr. 88A79-2582, vallen in de 4e eeuw.³⁶

Deze geleidelijke ontwikkeling in de stijl van het aardewerk laat zien dat er geen sprake is van een bewoningshiaat in

26 Taayke oppert de mogelijkheid van immigratie van Chauken als verklaring van de stijlverandering (Taayke 1996, V, 191).

27 Waarschijnlijk werd het aardewerk gemaakt door vrouwen (zie voor argumenten Nieuwhof 2014a, 121).

28 Taayke 1996, V, 180, 194. Voor Noord-Holland: Diederik 2002 (de vormen die hij beschrijft voor de laat-Romeinse tijd).

29 Taayke 1996, V, 180; 1999, 199; Schmid 2006.

30 Nicolay 2008a.

31 Nicolay 2008b, 215.

32 Nieuwhof 2008b.

33 De Duitse term *Schalurne* is gangbaar voor een typisch 'Angelsaksische' wijde schaal met een wandknik en meestal versiering. De term urn is misleidend: *Schalurnen* komen lang niet altijd uit graven.

34 Krol, Struckmeyer & Nieuwhof, in voorbereiding.

35 Taayke 1996, II, 27-29.

36 Nieuwhof 2013, fig. 14.

Noord-Drenthe tussen de midden-Romeinse tijd en de volksverhuizingstijd. Tegelijk wordt duidelijk waaraan continuïteit kan worden herkend en daarmee ook discontinuïteit. Een vergelijking van het aardewerk van Midlaren-De Bloemert in het binnenland met het aardewerk uit nederzettingen in het terpen- en wierdengebied maakt onmiddellijk duidelijk dat daar op veel plaatsen geen sprake is van een continue ontwikkeling. Het 4e/5e-eeuwse aardewerk, de Noord-Drentse typen G7 en K4,³⁷ dat algemeen is in Midlaren-De Bloemert en dat de 3e-eeuwse Driesumstijlvormen en de wat latere vormen in Angelsaksische stijl met elkaar verbindt, en dat ook samen voorkomt met deze beide categorieën, ontbreekt in het kustgebied vrijwel overal.

Aardewerk in het terpengebied

Englum

Een goed voorbeeld van een aardewerkcomplex uit het terpengebied waarin dit verschil duidelijk aan het licht treedt, komt uit de Groninger wierde Englum. In 2000 werd daar een gecombineerde steilkant- en terpzoelopgraving uitgevoerd. In de 360 kg aardewerk uit deze opgraving zijn alle bewoningsperiodes van de midden-ijzertijd tot en met de vroege middeleeuwen vertegenwoordigd.³⁸ Een kleine hoeveelheid aardewerk in Driesumstijl, in totaal 13 aardewerkindividueen, is hier het laatste aardewerk van de Romeinse tijd. Het weinige aardewerk in Angelsaksische stijl in Englum (scherven van 12 verschillende potten) komt uit jongere lagen en grondsporen. Het komt niet samen voor met Driesumaardewerk en er zijn geen tussenvormen gevonden. Aardewerk in Angelsaksische stijl is dus iets heel nieuws in Englum. De meest opvallende vondst komt uit een waterput en bestaat uit fragmenten van een *Schalurne* in Angelsaksische stijl en een 5e-eeuwse zwaardriembeugel (fig. 4).³⁹ De zwaardriembeugel is een unieke vondst in Nederland; hij komt waarschijnlijk uit Noordwest-Duitsland. De *Schalurne* zou lokaal gemaakt kunnen zijn door de nieuwe bewoners van de wierde, maar ook door hen kunnen zijn meegenomen naar Englum.

Englum is een typisch voorbeeld van een terp of wierde waar de bewoning sterk terugliep in de 3e eeuw. Er was hoogstwaarschijnlijk geen bewoning in de 4e eeuw. Een gering aantal vondsten uit de 5e eeuw toont aan dat er in de 5e eeuw nieuwe bewoners kwamen. Heel veel terpen en wierden in Friesland en Groningen vertonen hetzelfde beeld: het aantal

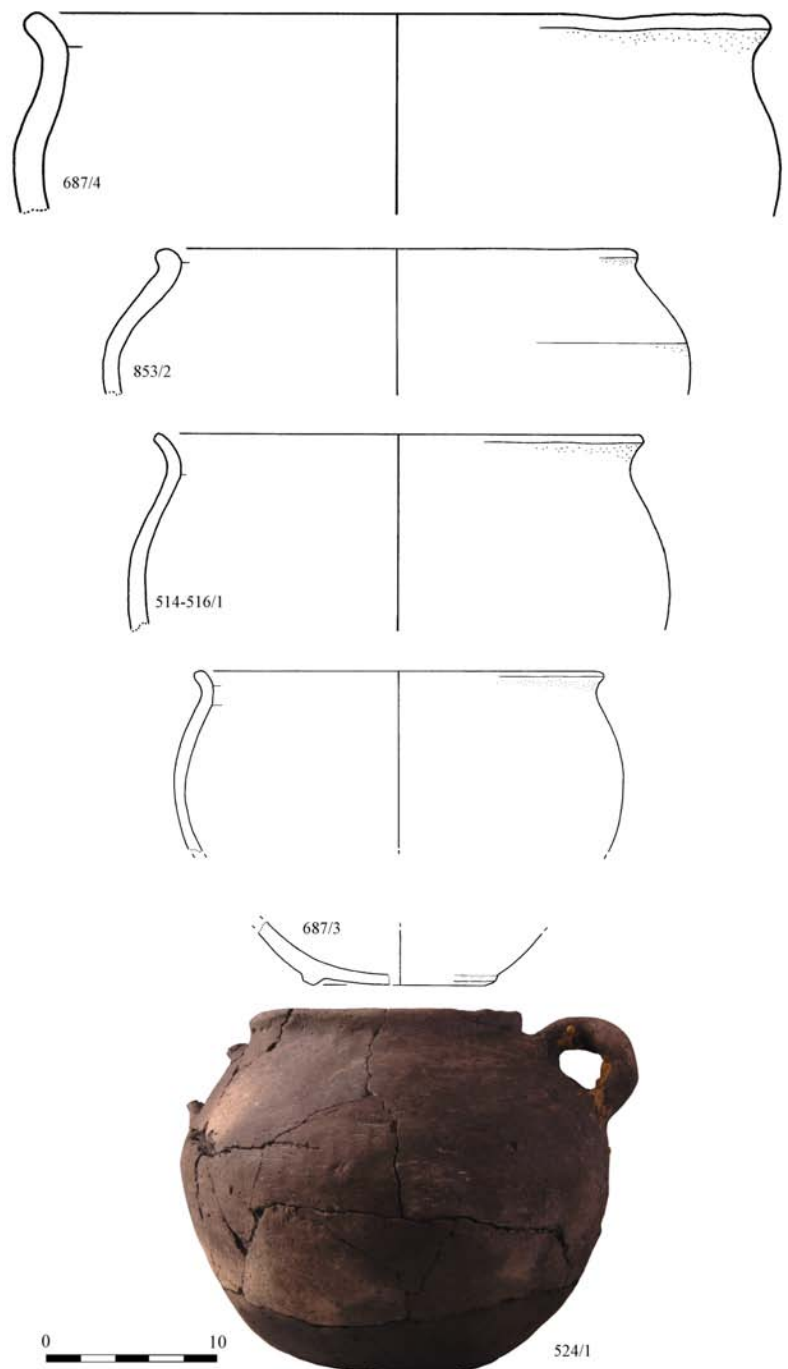

Fig. 5 Onversierd aardewerk uit de 4e en 5e eeuw ('G9') uit Marssum. Bron: RAAP Archeologisch Adviesbureau (tekeningen: uit Bosma 2015, fig. 7.1).

vondsten dat gedateerd kan worden in de 3e eeuw (aardewerk in Driesumstijl) is veel kleiner dan het aantal aardewerkvondsten uit daaraan voorafgaande periodes en er zijn geen lagen of grondsporen met 4e-eeuws materiaal, dat wil zeggen aardewerkvormen van typen die in Drenthe volgen op de Driesumstijl of vergelijkbare vormen.

Jelsum en Marssum

Er zijn echter enkele uitzonderingen, zoals het onderzoek van de laatste jaren heeft aangetoond. In Friesland zijn dat twee terpen aan weerszijden van de Middellzee: Marssum in Westergo en Jelsum in Oostergo. Zoals duidelijk wordt in het artikel van Marco Bakker en Theun Varwijk in deze bundel over het aardewerk uit Jelsum, komen vormen uit de laat-Ro-

³⁷ Taayke 1996, II.

³⁸ Nieuwhof 2008a.

³⁹ Voor een beschrijving van de zwaardriembeugel, zie Tulp 2008.

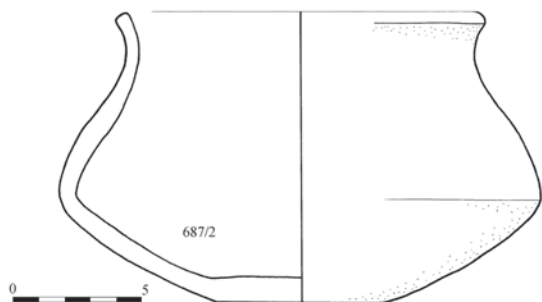

Fig. 6 Een onversierde *Schalenurne* uit Marssum-It Aldlân (vnr. 687/2), gemagerd met plantaardig materiaal. Datering: 5e eeuw. Bron: RAAP Archeologisch Adviesbureau (uit: Bosma 2015, fig. 7.27a).

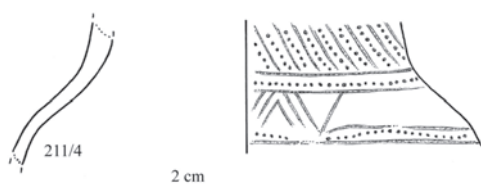

Fig. 7 Aardewerkfragment met versiering in Angelsaksische stijl uit Marssum-It Aldlân (vnr. 211/4), waarschijnlijk lokaal gemaakt. Bron: RAAP Archeologisch Adviesbureau (uit: Bosma 2015, fig. 7.25).

meitse tijd en de volksverhuizingstijd in dit aardewerkcomplex (85 kg) hier in en enkel geval voor in dezelfde lagen. Dat doet vermoeden dat er bewoning was in de 4e eeuw, al was die bewoning waarschijnlijk wel veel minder omvangrijk dan daarvoor.

De vindplaats Marssum-It Aldlân is opgegraven in 2013. Het is geen terpopgraving, maar een vindplaats met veel grondsporen, die vermoedelijk behoren tot een of meer weggegraven woonpodia in de directe omgeving en misschien ook in het opgegraven terrein zelf.⁴⁰ Er is 111 kg aardewerk gevonden.⁴¹ Er was waarschijnlijk continu bewoning van de midden-Romeinse tijd tot in de vroege middeleeuwen. Dat blijkt uit een aanzienlijke hoeveelheid aardewerk in Driesumstijl (fragmenten van maar liefst 104 verschillende potten), dat soms samen voorkomt met importaardewerk uit de 4e eeuw.⁴² Er is duidelijk een doorgaande ontwikkeling in het aardewerk te herkennen. Op de G8-potten in Driesumstijl⁴³ volgen 'wijdmondige potten met een bolle schouder en met een vrij korte, onverdikte rand'.⁴⁴ Bosma introduceert de typeaanduiding 'G9' voor dit aardewerk, dat verwant is aan het Noord-Drentse type G7 uit dezelfde periode (fig. 5). Het aantal Angelsaksische vormen is niet groot in Marssum: er zijn fragmenten van slechts 14 verschillende potten. Bijzonder is dat zes van die potten, waaronder een bijzondere, onversierde *Schalenurne* (fig. 6), met plantaardig materiaal zijn gemagerd, net als G9 en vroegere typen. Dat plaatst dit aardewerk heel

Fig. 8 Een in vorm afwijkende pot in Angelsaksische stijl uit Ezinge, waarschijnlijk niet lokaal gemaakt maar afkomstig uit Noordwest-Duitsland (vnr. 1925-IV/101). Foto A. Nieuwhof.

duidelijk in de lokale aardewerktraditie. G9-potten en vormen in Angelsaksische stijl komen soms samen voor en hebben vergelijkbare ¹⁴C-dateringen, in de 4e en 5e eeuw.⁴⁵ Er is in Marssum dus net als in Midlaren een eigen, doorgaande ontwikkeling. Het aardewerk neemt op een gegeven moment elementen zoals versiering uit de Angelsaksische stijl over (fig. 7), maar behoudt een duidelijk eigen karakter in baksel envormgeving.

Ezinge

Hoewel, zoals hierboven al werd vermeld, Van Giffen vermoedde dat Angelsaksische nieuwkomers Ezinge hadden verwoest en de bevolking hadden gedecimeerd om op de verbrande puinhopen een nieuwe nederzetting te stichten, toont het aardewerk van Ezinge duidelijk aan dat er continu bewoning was in Ezinge tussen de midden-Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen.⁴⁶ Het aardewerk veranderde geleidelijk en nieuwe vormen in Angelsaksische stijl komen vrijwel altijd samen met bestaande, inheemse vormen voor. Inmiddels is duidelijk geworden dat de kleiige 'brandlaag' waar Van Giffen zijn vermoedens op baseerde waarschijnlijk bestaat uit de weggegooiden verbrandingsresten van ambachtelijke activiteiten die plaatsvonden in en rond de vele komhutten die hier zijn gevonden.⁴⁷ Het is dus heel onwaarschijnlijk dat er een vijandige, Angelsaksische invasie plaatsvond in Ezinge gedurende de volksverhuizingstijd.

Ezinge is een grote wierde, waarvan tussen 1923 en 1934 ongeveer 10% is opgegraven onder leiding van A.E. van Giffen. De totale grootte van de nederzetting varieerde van ongeveer vijf huizen in de midden-ijzertijd tot mogelijk 20 huizen in de 1e eeuw n.C.⁴⁸ Het aardewerk uit deze opgraving, 1025 kg, omvat aardewerk uit 20 eeuwen, van de 5e eeuw v.C.

40 Hielkema 2015, II, 281vv.

41 Bosma 2015.

42 Bosma 2015, 117vv.

43 G8-potten komen niet voor in de typologie van Westergo (dat illustreert hun zeldzaamheid in deze regio), maar wel in de typologie van Oostergo. Dat type wordt hier bedoeld (Bosma 2015, 123).

44 Bosma 2015, 123.

45 Bosma 2015, 126.

46 Zie ook Nieuwhof 2013; 2014a.

47 Nieuwhof, in voorbereiding.

48 Afgaande op het aantal herkende huisplattegronden in het opgegraven deel van de terp (De Langen & Waterbolk 1989).

Tabel 1. Verhouding van aardewerkvormen (Minimum Aantal Individuen) uit de 4e en 5e eeuw in Ezinge en Midlaren-De Bloemert (beide gebaseerd op de achtergrondgegevens bij Nieuwhof 2014a (Ezinge) en Nieuwhof 2008b (Midlaren). AS: aardewerk in Angelsaksische Stijl. Voor type-aanduidingen: zie Taayke 1996, typologie Noord-Drenthe.

	Grote (wijdmondige) potten: Dr. G7		Grote (meestal nauwmondige) potten: AS		Wijdmondige schalen: AS Schalenurnen		Bekers: Dr. K4		Schalen en kommen: Dr. S4/5		Diversen		Totaal
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n (100%)
Ezinge	150	51.2	12	4.1	56	19.1	24	8.2	16	5.5	35	11.9	293
Midlaren-De Bloemert	228	40.4	10	1.8	14	2.5	147	26.0	117	20.7	49	8.7	565

tot de 15e eeuw n.C.⁴⁹ Een relatief groot aantal randscherven en complete potten, vergeleken met moderne terp- en wierdeopgravingen, doet vermoeden dat aardewerk in Ezinge selectief is verzameld, met de nadruk op goed herkenbare vormen.

Het aardewerk van Ezinge, althans de vormen en versieringen, vertoont al vanaf het begin, rond 500 v.C., een grote gelijkenis met het aardewerk van Noord-Drenthe. Dat geldt ook voor het aardewerk uit de 4e en 5e eeuw. Op 129 aardewerkindividen in Driesumstijl volgen in Ezinge 174 individuen die sterk lijken op de Drentse G7- en K4-vormen.⁵⁰ Driesumaardewerk komt voor samen met G7- en K4-typen, en die komen op hun beurt voor met aardewerk in Angelsaksische stijl (68 exemplaren). Er zijn dus overeenkomsten met Midlaren-De Bloemert maar ook verschillen. In Ezinge zijn naar verhouding veel minder bekens (K4-vormen) gevonden dan in Midlaren, namelijk 8,2% van al het aardewerk uit de 4e en 5e eeuw, in plaats van 26% in Midlaren (tabel 1). Onder het aardewerk in Angelsaksische stijl zijn opvallend veel *Schalenurnen*, 19,1% van het aardewerk uit de 4e en 5e eeuw. In Midlaren is dat 2,5%. Vermoedelijk liggen individuele of lokale voorkeuren ten grondslag aan deze verschillen. Zowel bekens als *Schalenurnen* werden waarschijnlijk als tafelservies gebruikt voor het serveren van voedsel en drank. Bij elkaar opgeteld ontlopen die twee categorieën elkaar niet veel: 27,3% in Ezinge en 28,5% in Midlaren. Ook in het gebruik van potten voor de voedselbereiding is zo'n verschil te zien. Zowel grote wijdmondige potten als grote kommen werden waarschijnlijk gebruikt als kookpot, zoals te zien is aan roet en aanbrandresten. In Ezinge werden vooral grote, wijdmondige potten gebruikt (totaal 55,3%). In Midlaren is het aantal grote potten kleiner (42,2%), maar is er daarnaast een hoog percentage kommen (20,7%, tegenover 5,5% in Ezinge). Ook hier zijn die twee bij elkaar opgeteld bijna gelijk in de beide nederzettingen: 56,7% in Ezinge en 61,1% in Midlaren. Het hoge percentage schalen en kommen in Midlaren is waarschijnlijk het gevolg van een zuidelijke invloed. Ook in een nederzetting als Wijster zijn veel schalen en kommen uit deze periode gevonden die als kookpot waren gebruikt.⁵¹

Het grootste deel van het aardewerk in Angelsaksische stijl in Ezinge is waarschijnlijk lokaal gemaakt. Net als in Marssum is in Ezinge een deel van het aardewerk uit

deze periode gemagerd met plantaardig materiaal, al is dat vaak minder opvallend dan in de baksels uit Marssum.⁵² Slijpplatenonderzoek bevestigt ook hier dat G7-vormen én aardewerk in Angelsaksische stijl waarschijnlijk lokaal gemaakt zijn, en soms zelfs van klei uit dezelfde, lokale bron.⁵³ Er is in Ezinge overigens ook aardewerk in Angelsaksische stijl dat in vorm, baksel of versiering uniek genoemd kan worden binnen de nederzetting. Waarschijnlijk is het niet lokaal gemaakt maar komt het uit Noordwest-Duitsland (bv. fig. 8). De typische versieringen en vormen in Angelsaksische stijl in Ezinge begonnen iets later dan de eigen G7 en K4-vormen. Het is echter wel duidelijk dat aardewerk in Angelsaksische stijl al in de 4e eeuw voorkwam in Ezinge.⁵⁴

Vergelijking

Alle hierboven besproken nederzettingen hebben bewoningsporen en aardewerk van de ijzertijd tot in de vroege middeleeuwen. Als we ervan uitgaan dat van elke nederzetting een representatief deel is opgegraven, dan kunnen we aan de hand van de hoeveelheid aardewerk iets zeggen over de bevolkingsgrootte in de verschillende periodes. Daar is natuurlijk wel iets op af te dingen, want we weten niet precies hoeveel potten er per huishouden in gebruik waren of wat de levensduur van die potten precies was. Bovendien waren er waarschijnlijk verschillen in aardewerk-'consumptie' tussen de periodes.⁵⁵ Figuur 9 geeft een globaal overzicht van de bewoningsgeschiedenis van de besproken nederzettingen aan de hand van de hoeveelheid aardewerk. Daar kunnen we, uiteraard met de nodige voorzichtigheid, verschillende dingen uit afleiden.

In de eerste plaats is er een piek in het aardewerk in de kustnederzettingen rond de 1e eeuw n.C. Voor Marssum en Jelsum heeft die piek eerder de vorm van een plateau dat al begint in de late ijzertijd; de oorzaak daarvan is de lange looptijd van verschillende aardewerktypen in deze periode in Friesland, van de late ijzertijd tot en met de 1e eeuw n.C. In Midlaren ligt de piek iets later, in de midden-Romeinse tijd. In alle nederzettingen is er een duidelijke afname in de hoeveelheid aardewerk in de loop van de Romeinse tijd, het meest in Englum. Uit deze grafiek zou je nog kunnen afleiden dat er overal sprake is van continuïteit, maar dat is niet het geval als we inzoomen op de overgangperiode 3e-5e eeuw (fig.

49 Nieuwhof 2014a.

50 Voor afbeeldingen, zie Nieuwhof 2014a.

51 Van Es 1967, type VIII B2; Taayke 1996, III, 63.

52 Nieuwhof 2014a, fig. 47.

53 Krol, Struckmeyer & Nieuwhof, in voorbereiding.

54 Nieuwhof 2014a, 84-86.

55 Zie daarvoor Nieuwhof 2014a, 113.

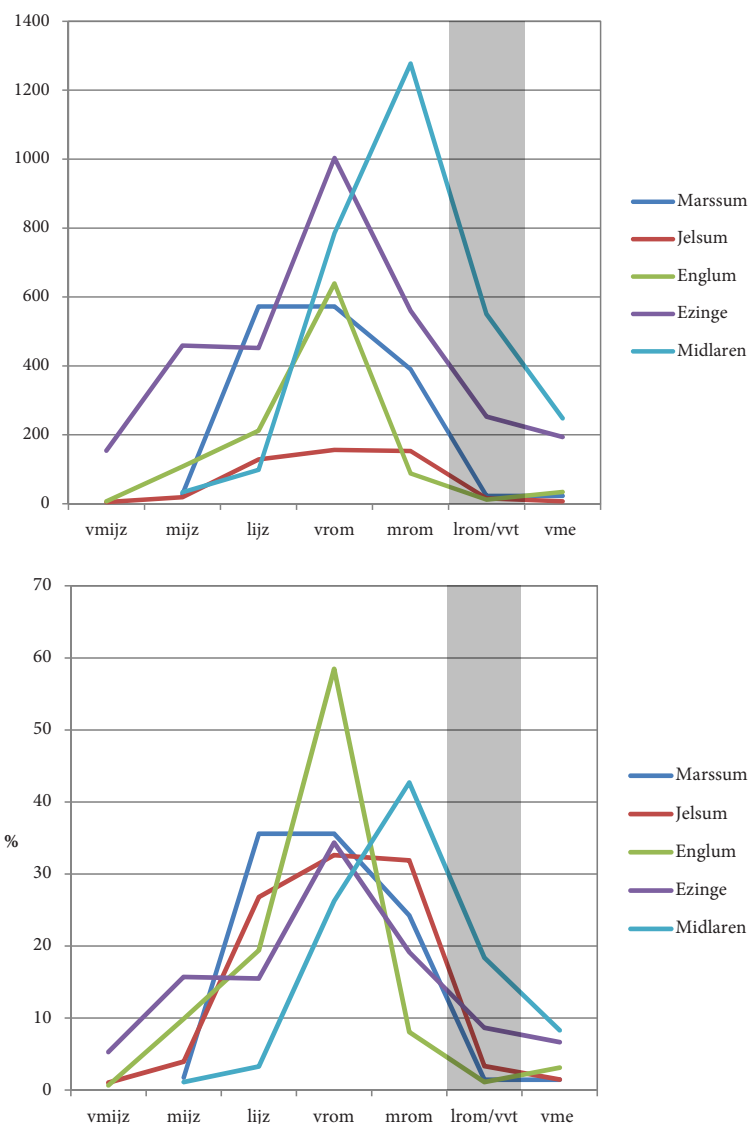

Fig. 9 De hoeveelheid aardewerk in aantallen (boven) en percentages (onder) per bewoningsperiode in de vijf besproken nederzettingen. Afkortingen: vmijz: vroege midden-ijzertijd; mijz: midden-ijzertijd; lijz: late ijzertijd; vrom: vroeg-Romeinse tijd; mrom: midden-Romeinse tijd (incl. Driesumstijlaardewerk); lrom/vvt: laat-Romeinse tijd/volksverhuizingstijd; vme: vroege middeleeuwen. De verschillen in lengte tussen de onderscheiden periodes zijn in de grafiek niet aangegeven. De aantallen uit Jelsum zijn gebaseerd op de gegevens in de bijdrage van Bakker en Varwijk in deze bundel. De aantallen uit Marssum zijn waarschijnlijk inclusief een kleine hoeveelheid draaischijfaardewerk (Bosma 2015, tabel 7.14). Grijs balk: de overgangperiode van de midden-Romeinse tijd naar de vroege middeleeuwen. Zie voor de typen in deze periode figuur 10.

10). Dan blijkt er een verschil te bestaan tussen Englum enerzijds en Marssum, Jelsum, Ezinge en Midlaren anderzijds. In Englum is niet alleen de hoeveelheid aardewerk uit deze periode bijzonder klein, ook ontbreekt de categorie '4e-5e eeuw, G7/K4 of 'G9' geheel, ook al was dit een grootschaliger onderzoek dan in Jelsum, met een veel grotere hoeveelheid aardewerkvondsten. In dit overzicht is Englum de uitzondering. In het terpen- en wierdengebied als geheel zijn Marssum, Jelsum en Ezinge echter uitzonderingen. Andere recente terpopgravingen, bijvoorbeeld in Hallum of Leeuwarden-

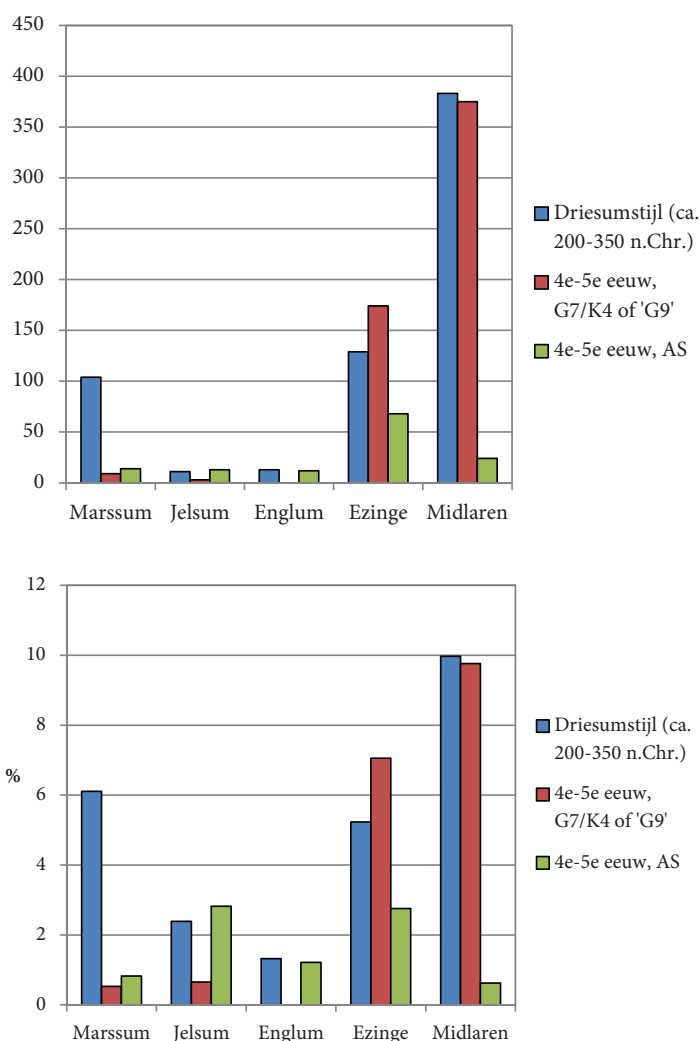

Fig. 10 De aardewerksoorten van de 3e eeuw tot en met de 5e eeuw in de vijf besproken nederzettingen. Boven: in aantallen, onder: in percentages van de totale hoeveelheid aardewerk vanaf de late ijzertijd.

Oldehoofsterkerkhof,⁵⁶ hebben nog geen aanwijzingen voor continue bewoning opgeleverd.

Begravingen en grafvelden

In het terpengebied zijn geen grafvelden of grafveldjes bekend uit de ijzertijd en de Romeinse tijd. Wat we weten over het grafritueel is voornamelijk gebaseerd op losse graven en losse menselijke botten en een zeer klein aantal crematies. In eerdere publicaties heb ik het idee naar voren gebracht dat crematie weliswaar bij uitzondering voorkwam, maar niet het gebruikelijke grafritueel was in het terpengebied in deze periode. In plaats daarvan was er een gedifferentieerd grafritueel, dat in dienst stond van het bevestigen van de identiteit en status van huishoudens of families.⁵⁷ Het meest algemeen was mogelijk exarnatie of ontvlezing; overgebleven botten werden verzameld en bewaard. Door het begraven van mensen of

⁵⁶ Tuinstra, Veldhuis & Nicolay 2011; Dijkstra & Nicolay 2008.

⁵⁷ Nieuwhof 2014b; 2015.

van losse botten in land van een familie of in of bij hun huis, werd als het ware voorouderlijke grond gecreëerd.

Voor ons is nu interessant dat die gebruiken al in de loop van de Romeinse tijd begonnen te veranderen. Op veel plaatsen in Noord-Nederland en Noordwest-Duitsland komen vanaf de 3e eeuw al kleine grafveldjes voor. Voorbeelden zijn Barward en Dingen in het Duitse kustgebied, Midlaren-De Bloemert en Wijster in Drenthe, en Schagen-Muggenburg en Castricum-Oosterbuurt in Noord-Holland.⁵⁸ Ook twee naast elkaar liggende, 3e-eeuwse graven uit Ezinge kunnen als een voorbode van een nieuwe traditie worden gezien.⁵⁹ Aanvankelijk liggen deze grafveldjes nog bij huizen. Vanaf de 5e eeuw behoren grafvelden echter niet langer tot afzonderlijke huizen, maar tot nederzettingen. Nieuw is dan ook dat er zowel crematiegraven als inhumatiegraven in voorkomen.

Het gangbare idee, dat de gemengde grafvelden van de 5e eeuw iets heel nieuws zijn het terpengebied en dat deze manier van begraven dus wel moeten zijn meegekomen met nieuwe, Angelsaksische bewoners, klopt dus niet helemaal. De nieuwe gebruiken zijn het gevolg van ontwikkelingen die zich niet alleen in Noord-Duitsland maar ook in Noord-Nederland voordeden, ook al is deze ontwikkeling hier vanwege het bewoningshiaat minder zichtbaar dan in Noord-Duitsland.

De betekenis van netwerken en redenen om weg te gaan

Het aardewerk en het grafritueel tonen aan dat de bevolkingsgroepen die gedurende de Romeinse tijd en de volkshuizingstijd in Noord-Nederland en Noordwest-Duitsland woonden geen geïsoleerd bestaan leidden. Integendeel, de veranderingen in de materiële cultuur en het grafritueel die overal ongeveer gelijktijdig plaatsvonden, doen vermoeden dat er veelvuldig contact was tussen de bewoners van dit grote gebied. Uitwisseling bestond vermoedelijk op politiek en op persoonlijk niveau. Wat dat laatste betreft: als we ervan uitgaan dat het aardewerk werd gemaakt door de vrouwen voor hun eigen huishouden en dat vrouwen bij hun huwelijk verhuisden naar het huishouden van hun echtgenoot, iets waar ik van uitga,⁶⁰ dan moeten veranderingen in de stijl van het aardewerk zich met name via de vrouwen hebben verspreid. Bovendien werden er ongetwijfeld geschenken uitgewisseld tijdens bezoeken over en weer. Waarschijnlijk waren dat onder meer mooi vormgegeven, meestal kleine potjten en bekers.⁶¹ Zulke afwijkende vormen, waarvan er in elke nederzetting wel enkele zijn gevonden (zie fig. 7 en 8), kunnen heel goed geschenken zijn geweest.

De snelle verspreiding van nieuwe aardewerkversieringen en vormen vanaf de 1e eeuw n.C., toen de Wierumstijl zijn intrede deed, doet vermoeden dat in elk geval Groningen en Noord-Drenthe deel uitmaakten van een groot sociaal-cultureel netwerk, dat zich uitstreckte tot ver in Duitsland. Daarbinnen onderhield men contacten en wisselden in elk

geval veel vrouwen van woonplaats. Dat was overigens niet het enige netwerk waar men in participeerde. Als we afgaan op uitheems aardewerk in nederzettingen, dan onderhielden de bewoners van Noord-Drenthe en Groningen ook contacten met meer zuidelijk gelegen streken, het verspreidingsgebied van het Rijn-Wezer-Germaanse aardewerk, en met het westen: Friesland en Noord-Holland.⁶²

In Friesland was men minder gericht op het oosten en waarschijnlijk meer op het westen. Er zijn althans veel overeenkomsten tussen het aardewerk van Noord-Holland en van Friesland, veel meer dan tussen Friesland en Groningen of Noord-Drenthe. Zoals hierboven gezegd veranderde dat in de 3e eeuw. Dan wordt het Driesumstijlaardewerk uit de *Nordseeküstennahe Fundgruppe* ook overgenomen door de bewoners van het Friese terpengebied en Noord-Holland. Of ze zich echter in dezelfde mate deel gaan voelen van dat oostelijke netwerk als hun oosterburen is maar de vraag, zoals kan worden afgeleid uit verschillen tussen de deelregio's in de 3e en 4e eeuw.

Noord-Holland raakte niet helemaal ontvolkt in de 4e eeuw, maar de bevolking nam wel sterk af.⁶³ Westergo werd vrijwel helemaal verlaten, enkele uitzonderingen zoals Marssum daargelaten. Wijnaldum, dat waarschijnlijk tot de langst bewoond gebleven terpen behoort, werd rond 325 verlaten, en raakte rond 425 opnieuw bewoond.⁶⁴ Ook Oostergo werd goeddeels verlaten, maar hier komt het Driesumstijlaardewerk nog voor in vermoedelijk 4e-eeuwse contexten en begon de nieuwe bewoning al weer snel, rond 400.⁶⁵ In Groningen bleef een beperkt aantal wierden, zoals Ezinge, bewoond, maar veel wierden, zoals Englum, worden ook verlaten. In Noord-Drenthe, althans in Midlaren-De Bloemert lijkt de bevolking iets af te nemen, maar er is zeker geen sprake van leegloop in de 4e eeuw. In Eelde-Groote Veen, een nederzettingsterrein waar tussen 2007 en 2010 een serie opgravingen heeft plaatsgevonden, nam het aantal huizen zelfs toe, van gemiddeld 1,5 in de midden-Romeinse tijd tot vier of vijf in de laat-Romeinse tijd.⁶⁶ In noordwest-Duitsland is evenmin sprake van een bewoningshiaat in de 4e eeuw. Voor iets latere periodes wordt hier en daar wel een onderbreking in de bewoning vermoed, maar daar is nog weinig over bekend en er zijn bovendien grote regionale verschillen.⁶⁷ Omdat er geen Duitse terpen (*Wurten*) commercieel zijn afgegraven, is er veel minder bekend over de bewoningsgeschiedenis van het Duitse kustgebied. Bovendien is het voormalige kweldergebied in Duitsland veel minder uitgestrekt dan in Noord-Nederland; de binnenlandse Pleistocene gronden, de *Geest*, is dichter bij het gebied van de *Wurten* dan bij ons het geval is. In Noord-Nederland lijkt het erop dat het kweldergebied grotendeels werd verlaten, maar het binnenland niet of nauwelijks.

Het verschil tussen de landschappen doet vermoeden dat veranderende natuurlijke omstandigheden wel eens

58 Plettke 1940; Genrich 1941; Van Es 1967, 409-521; Nicolay 2008c, 193-195; Hagers & Sier 1999.

59 Nieuwhof 2014b, cat. 20-21; 2015, 296.

60 Nieuwhof 2014a, 121; 2015, 42.

61 Nieuwhof 2015, 174.

62 Nieuwhof 2008b; 2014a, 71vv.

63 De Koning 2003, 2012.

64 Gerrets & De Koning, 99.

65 Taayke 1996, IV, 140.

66 Jelsma 2015, 147-148.

67 Bärenfänger 2001.

tot de oorzaken voor de leegloop zouden kunnen behoren. Verschillende oorzaken zijn in het verleden genoemd: toegenomen overstromingen vanuit zee, politieke druk vanuit het oosten (Germanisering, zie boven), stammentwisten, epidemieën, een economische crisis als gevolg van de val van het Romeinse Rijk of de aantrekkingskracht van het ineenslopende Romeinse Rijk. Veel van die mogelijkheden zijn op zijn best speculatief, sommige ook zeker onjuist. Zo zijn overstromingen vanuit zee vrijwel zeker niet de oorzaak van de leegloop, want het leven van de terp- en wierdebewoners was daar volkomen op ingericht. Zolang het zeewater snel weer wegstroomde, waren overstromingen geen probleem.

Drainage werd echter wel een steeds groter probleem in de midden-Romeinse tijd. Omdat het kweldergebied nog steeds aangroeide onder invloed van een steeds hogere zeespiegel, werd het kweldergebied steeds hoger naar het noorden toe. Nog steeds is het noorden van Friesland en Groningen ('Het Hogeland') trouwens aanzienlijk hoger dan het achterliggende gebied. Dat betekende in de midden-Romeinse tijd waarschijnlijk dat de waterafvoer vanuit het binnenland begon te stagneren. Dat werd het eerst problematisch in het meest zuidelijke dus oudste en laagste terpen- en wierdengebied. Al in de midden-Romeinse tijd werden heel wat nederzettingen verlaten omdat ze overslibd raakten.⁶⁸ Voorbeelden zijn Paddepoel in Groningen en Mantgum-Hoxwier in Westergo.⁶⁹ Vermoedelijk was niet een toename in het aantal overstromingen vanuit zee daar de oorzaak van, maar eerder stagnerend water uit het binnenland, zoet water dus. Wonen in een moeras met langdurig stilstaand water was niet vol te houden, ook al woonde men op een terp. Het vee kon er niet meer grazen, er kon geen voedsel meer worden verbouwd en het woonklimaat werd steeds ongezonder door een toename van het aantal muggen en wellicht malaria.⁷⁰

Stagnerend binnenwater is door verschillende onderzoekers ontkend als belangrijkste oorzaak voor de leegloop van het kweldergebied, omdat goed gedraineerde plaatsen zoals Wijnaldum ook werden verlaten.⁷¹ Daarbij moet echter worden bedacht dat mensen niet alleen een gunstige natuurlijke omgeving nodig hebben, maar ook een bevredigende sociale omgeving. De bewoners van de terpen op de noordelijkste en hoogste kwelderwallen verloren hun sociale omgeving toen de bewoners van oudere terpen en wierden vertrokken. Het voordeel van een goed gedraineerde omgeving woog uiteindelijk niet op tegen de nadelen van het alleen achterblijven. In het begin van de 4e eeuw vertrokken dus ook de laatste bewoners van Westergo.

Blijft de vraag: waarom bleven er dan wel mensen wonen in plaatsen als Ezing, Jelsum of Marssum? Het antwoord ligt in de sociale netwerken waartoe men behoorde. Hoewel de natuurlijke omstandigheden in Groningen niet anders waren dan in Friesland, was het sociale netwerk waartoe de bewoners behoorden hier veel sterker. Behalve het Groninger wier-

dengebied hoorden daar ook Noord-Drenthe en Noordwest-Duitsland bij, gebieden die bewoond en bereikbaar bleven in de Romeinse tijd en de volksverhuizingstijd. Groninger wierden die in een goed gedraineerde omgeving lagen, zoals vermoedelijk Ezing, konden bewoond blijven omdat ze niet geïsoleerd raakten van hun sociale netwerk. Dat ook sommige Friese terpen, zoals Jelsum en Marssum, bewoond bleven is minder goed verklaarbaar. Opvallend is wel dat ze lagen aan de Middellzee, een zeearm die steeds belangrijker werd voor de waterafvoer naarmate de noordkust verder opslibde. Goede drainage was dus gegarandeerd. Bovendien waren de bewoonde terpen van Groningen en het Noordwest-Duitse kustgebied goed bereikbaar over water. Dat juist terpen in Oostergo zoals Hegebeintum en Beetgum-Besseburen even ten noorden van Marssum al rond 400 weer werden bewoond door nieuwkomers die herkenbaar zijn aan hun aardewerk in uitgesproken Angelsaksische stijl, doet vermoeden dat de bewoners van de oevers van de Middellzee hun banden met het oostelijke netwerk aanhaalden.⁷² De eerste Angelsaksische immigranten vestigden zich misschien daarom bij hen in de buurt.

In het westelijke deel van Friesland was men van oudsher meer op het westen gericht. In Noord-Holland nam het aantal bewoonde plaatsen echter ook sterk af en was er waarschijnlijk een bewoningshiat tussen ongeveer 350 en 450.⁷³ Als oorzaken daarvoor zijn genoemd de slechter wordende politiek-militaire situatie in het Romeinse Rijk, economische achteruitgang en uitputting van de natuurlijke omgeving als gevolg van een te hoge productie van voedselgewassen voor de Romeinse markt.⁷⁴ De nieuwe bewoning was daarna sterk op het zuiden gericht, getuige het Frankische importaardewerk dat in deze nederzettingen domineert. Aardewerk in Angelsaksische stijl is in Noord-Holland tot nog toe niet gevonden.⁷⁵ Dat geldt ook voor de gemengde grafvelden die vanaf de 5e eeuw algemeen zijn in Noord-Nederland.⁷⁶ In de vroege middeleeuwen zijn de sociaal-culturele en politieke connecties van Noord-Holland met zuidelijke gebieden zo te zien veel belangrijker dan die met het noordoostelijke netwerk, waartoe Friesland, Groningen en Drenthe dan behoren.

Waarheen en waarvandaan?

Het is niet duidelijk waar de emigranten in de 3e en het begin van de 4e eeuw heengingen. Er zijn geen gebieden waarvan bekend is dat de bevolking er toenam in deze periode. Driesumaardewerk, de aardewerkstijl van de 3e- en begin 4e-eeuwse emigranten, is nog nergens in Nederland buiten het noorden ontdekt. Wel is het enkele jaren geleden aangetroffen in de Vlaamse nederzetting Zele.⁷⁷ Vermoedelijk trok in elk geval een deel van de mensen die Noord-Nederland achter zich lieten dus naar het zuiden, waar ze opgingen in groe-

68 Vos & Knol 2005, 126.

69 Van Es 1970; Nieuwhof & Prummel 2007.

70 Voor de mogelijkheid van malaria, zie Knottnerus 1999, 2002; Gowland & Western 2012.

71 Gerrets & de Koning 1999, 99vv; Bazelmans 2000, 2002; Vos & Knol 2005, 128.

72 Voor de dateringen van het vroege aardewerk in Angelsaksische stijl van Hegebeintum en Beetgum-Besseburen: Lanting & Van der Plicht 2010, 142-143; zie ook Nieuwhof 2015, 238-240.

73 De Koning 2012, 19.

74 Bazelmans *et al.* 2004.

75 De Koning 2012, 15; 24.

76 De Koning 2012, 22.

77 De Clercq & Taayke 2004.

pen Frankische migranten.⁷⁸ Harde aanwijzingen daarvoor zijn echter moeilijk te vinden, omdat de afwijkende stijlkenmerken van hun materiële cultuur al snel verdwenen. Het is heel goed mogelijk dat een deel van de migranten, vooral die uit het Groninger kweldergebied, in het noorden bleven. Zij vestigden zich wellicht in hun achterland, Noord-Drenthe of aangrenzend Noordwest-Duitsland, waar ze opgingen in de plaatselijke bevolking en moeilijk herkenbaar zijn omdat er geen verschil was in materiële cultuur. Eelde-Groote Veen was misschien zo'n uitwijkplaats.

In het begin van de 5e eeuw kwamen er nieuwe bewoners naar de verlaten terpen en wierden. Wie waren deze mensen? Mogelijk was een klein deel van hen afkomstig uit nog bewoonde plaatsen in Groningen en Drenthe, bijvoorbeeld uit de nederzetting Eelde-Groote Veen die rond 400 werd verlaten,⁷⁹ maar het aantal bewoonde nederzettingen daar was zeker niet groot genoeg om het hele verlaten kweldergebied weer te vullen. Er kwamen dus waarschijnlijk ook immigranten uit oostelijker streken, waaronder groepjes uit de oorsprongsgebieden van de zogenaamde Angelen en Saksen. Een vergelijking van de stijlkenmerken van het aardewerk van de nieuwe bewoners met aardewerk in de mogelijke oorsprongsgebieden zal dat misschien duidelijker kunnen maken, want hoewel de stijl van het aardewerk in het gehele kustgebied een gelijke ontwikkeling doormaakt, zijn er wel regionale en zelfs lokale verschillen in het aardewerk binnen dit grote gebied.⁸⁰

Een laatste probleem is het voortbestaan van de naam van de Friezen. Die naam komt immers zowel voor bij Romeinse schrijvers als in vroegmiddeleeuwse literatuur, terwijl er geen bewoningscontinuïteit was, althans in het oorspronkelijke model.⁸¹ In het hierboven geschetste model, waarin zowel aan de Middelzee als in Groningen plaats is voor kleine groepjes achterblijvers, is het probleem eenvoudig op te lossen. De naam van de Friezen moet bij de achterblijvers in gebruik zijn gebleven, en het kweldergebied bleef bij de bewoners en bij hun burens bekend als het land van de Friezen.

Conclusie

In de 3e eeuw n.C. nam de bevolking van het terpen- en wierdengebied sterk af en in de 4e eeuw waren grote delen van dit gebied geheel verlaten. Alleen op een beperkt aantal plaatsen in Groningen en langs de Middelzee bleven enkele terpen en wierden bewoond. De leegloop ligt waarschijnlijk aan een combinatie van factoren: landschappelijke, vanwege toeneemende drainageproblemen in de loop van de Romeinse tijd, en sociale, zoals de aantrekkingskracht die het ineenslopende Romeinse Rijk uitoefende op bevolkingsgroepen buiten de rijksgrenzen. Daarmee zijn de verschillen tussen de verschillende deelregio's in het kustgebied echter niet verklaard.

Overeenkomsten in het aardewerk doen vermoeden dat de bewoners van Groningen en Noord-Drenthe in de Romeinse tijd en de volksverhuizingstijd deel uitmaakten van

een sociaal-cultureel netwerk, dat zich uitstrekte tot ver in Duitsland. Friesland en Noord-Holland kwamen pas in de 3e eeuw onder de invloed van dit netwerk. Dat had tot gevolg dat de bewoners van Friesland in de 3e eeuw niet in dezelfde mate als hun oosterburen over een sociaal vangnet beschikten, toen het landschap te onaantrekkelijk werd om er te blijven wonen. Langs de Middelzee bleven wel mensen wonen; uit hun aardewerk kan worden afgeleid dat zij de banden met het oostelijke netwerk verstevigden. Over water konden ze daar gemakkelijk contact mee houden. De bevolking ten westen van de Middelzee trok echter weg.

Binnen het oostelijke netwerk gingen de ontwikkelingen in aardewerkstijl en grafritueel gewoon door. Al in de 3e eeuw bestaan er overal in de noordelijke kustgebieden, van Noord-Holland tot ver in Duitsland, grote overeenkomsten in de materiële cultuur. In Noord-Holland, het westen van Friesland en op verlaten terpen en wierden in Oostergo en Groningen breekt deze ontwikkeling af rond 300. Nieuwe bewoners arriveerden vanaf ongeveer 400 in het terpengebied, waar ze de leeggekomen plaatsen in bezit namen. Hun materiële cultuur was die van het oostelijke netwerk. Zij kunnen deels uit nog bewoonde plaatsen in Groningen en Noord-Drenthe zijn gekomen, maar de bevolking daar was te klein om het hele terpengebied opnieuw te bevolken. Het is waarschijnlijk dat ook immigranten uit meer oostelijk gelegen streken zich in het terpengebied vestigden. Zij zijn het die in het traditionele onderzoek Angelsaksen worden genoemd. Vanaf de 5e eeuw maakte het gehele noordelijke kustgebied, van Friesland tot ver in Duitsland, weer deel uit van een uitgestrekt sociaal-cultureel netwerk waarbinnen grote overeenkomsten in materiële cultuur bestonden. In Noord-Holland zijn geen aanwijzingen voor de komst van oostelijke, 'Angelsaksische' immigranten. De sterke Frankische component in de materiële cultuur na het bewoningshiaat daar maakt duidelijk dat Noord-Holland vanaf die tijd vooral op het zuiden was gericht.

Wat hieruit duidelijk wordt is dat zowel de emigranten van de 3e eeuw als de immigranten van de 5e eeuw behoorden tot hetzelfde sociaal-culturele netwerk, al zijn er ook regionale en lokale verschillen. Hoewel er binnen dit gebied niet overal continu bewoning was, ontwikkelden de stijl van het aardewerk en het grafritueel zich gewoon verder door. Dat betekent dat de materiële cultuur van de bevolking van het terpen- en wierdengebied van de 5e eeuw er niet veel anders uit zou hebben gezien als er geen bewoningshiaat was geweest.

Wat zegt dit alles over de etnische identiteit van de bewoners van het kustgebied? Over hun etnische identiteit weten we alleen iets uit door buitenstaanders geschreven schriftelijke bronnen. Daarin is bijvoorbeeld sprake van Frisii en Chauci. Wat dat betekende voor de mensen zelf weten we niet. Misschien betekende het oorspronkelijk niets anders dan woonachtig in een bepaald gebied met die naam, of vallend onder een bepaalde leider. Sociaal-culturele netwerken vallen in dat geval dus niet één-op-één samen met gebieden onder één bestuur.

Mijn vermoeden is dat familie-identiteit in elk geval tot in de vroege middeleeuwen veel belangrijker was voor mensen dan hun zogeheten etnische identiteit. Men was in de eerste

⁷⁸ Taayke 1999, 195; De Clercq & Taayke 2004.

⁷⁹ Jelsma 2015, 148.

⁸⁰ Tessa Krol is op dit moment bezig met een promotieonderzoek dat onder andere daarop is gericht.

⁸¹ Zie bv. Bazelmans 2000, 2002; 2009; Gerrets 2010, 190; De Koning 2012.

plaats lid van een bepaalde familie. Een familie was door huwelijken verbonden met andere families, veraf en dichtbij. Op die manier konden ook kenmerken van de materiële cultuur, zoals de stijl van het aardewerk, zich snel over een groot gebied verspreiden. In de hier besproken periode was de band met het oostelijke netwerk duidelijk het sterkst, maar men onderhield zeker ook contacten met meer zuidelijk gelegen streken. Etnische identiteit was in elk geval flexibel. Dat is ook de reden dat de nieuwkomers in de 5e eeuw in de schriftelijke bronnen weer Friezen konden worden genoemd, net zoals de emigranten 200 jaar eerder.

Dankwoord

Ik dank RAAP Archeologisch Adviesbureau voor het ter beschikking stellen van illustraties van aardewerk uit Marssum. Van Tessa Krol mocht ik alvast een klein voorproefje geven van de resultaten van haar nog ongepubliceerde slijpplatenonderzoek, waarvoor ik haar graag wil bedanken. Ik dank ook Kristin Bosma, Marco Bakker en Theun Varwijk voor het kritisch lezen van de tekst.

Contactgegevens auteur:
E-mail: a.nieuwhof@rug.nl.

Summary

The hiatus of the 4th century AD in the terp region

During the 20th century, the population history of the terp region of the northern Netherlands during the Migration Period was hotly debated. The new idea that the different material culture of the 5th century, compared to the Roman Iron Age, indicates immigration by Anglo-Saxons was not accepted by everyone, on nationalistic but also on theoretical grounds, since there is no one-to-one relation between material culture and ethnic identity.

This article summarizes and examines arguments and evidence. Pottery research supports the idea that most of the terp region was not inhabited during the 4th century, with some exceptions such as Ezinge in the province of Groningen, and Jelsum and Marssum in the province of Friesland. The hiatus is especially clear when we compare coastal pottery to the pottery of the inland Pleistocene region, where habitation and the development of pottery style continued without interruption.

Overseeing all the evidence, it seems that the terp region, especially the eastern part, the province of Groningen, was part of a socio-cultural network that extended far into northwestern Germany. Where habitation was uninterrupted within this network, in northwestern Germany, northern Drenthe, and in a small number of settlements in the terp region, pottery style developed in largely the same way, often with decoration and shapes in the style that is traditionally called Anglo-Saxon. Newcomers from the Anglo-Saxon regions brought their own pottery and other objects in the 5th century, but their pottery resembled local pottery.

The socio-cultural network also appears from burial ritual. The isolated burials and single bones from before the 4th century clearly differ from the cemeteries with inhumations and

cremations that appear in the 5th century. However, already in the 3rd century, there are indications of changing traditions. Small cemeteries from that period are found near houses in several settlements in the northern Netherlands and north-western Germany. In the course of the Migration Period, these develop into mixed cemeteries that belong to settlements.

It can be concluded that the material culture and burial customs of the northern Netherlands in the 5th century would not have been very different if habitation had been continuous.

Literatuur

- Bakker, M. & Th. Varwijk, 2016: Aardewerkonderzoek nieuwe stijl toegepast op het aardewerk van Jelsum: een verhaal over trends en continuïteit, *Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek* 98 (deze bundel).
- Bazelmans, J., 2000: Een laat-Romeins bewoningshaat in het Nederlandse kustgebied en het voortbestaan van de Friezenaam, *Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek* 76-82, 14-75.
- Bazelmans, J., 2002: Die spätrömerzeitliche Besiedlungslücke im niederländischen Küstengebiet und das Fortbestehen des Friesennamens, *Emder Jahrbuch für historische Landeskunde Ostfrieslands* 81, 7-61.
- Bazelmans, J., 2009: The early-medieval use of ethnic names from classical antiquity. The case of the Frisians, in T. Derks & N. Roymans (eds), *Ethnic constructs in Antiquity. The role of power and tradition* (= Amsterdam Archaeological Studies 13), Amsterdam, 321-337.
- Bazelmans, J., M.F.P. Dijkstra & J. de Koning, 2004: Holland during the first millennium, in M. Lodewijckx (ed.), *Bruc ealles well. Archaeological essays concerning the peoples of north-west Europe in the first millennium AD* (= Acta archaeologica Lovaniensia monographiae 15), Leuven, 3-36.
- Bärenfänger, R., 2001: Befunde einer frühmittelalterlichen Siedlung bei Esens, Ldkr. Wittmund (Ostfriesland), *Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet* 27, 249-300.
- Boeles, P.C.J.A., 1906: De opgravingen in de terp Hoogeteintum, *De Vrije Fries* 20, 390-430.
- Boeles, P.C.J.A., [1927] 1951: *Friesland tot de elfde eeuw. Zijn vóór- en vroege geschiedenis*. Tweede druk, 's-Gravenhage.
- Bos, J.M. & E. Brouwer, 2005: Kruisvormige mantelspelden in vroeg-middeleeuws Friesland, *Paleo-aktueel* 16, 96-100.
- Bosma, K.L.B., 2015: Keramisch vondstmateriaal, in J.B. Hielkema (red.), *Nederzettingssporen op de kwelder. Haak Noord, vindplaats 1: Marssum-It Aldlân, gemeente Menaldumadeel, deel 1* (= RAAP-Rapport 2997), Weesp, 78-144.
- Clercq, W. de & E. Taayke, 2004: Handgemachte Keramiek der späten Kaiserzeit und des frühen Mittelalters in Flandern (Belgien). Das Beispiel der Funde friesischer Keramik in Zele (O-Flandern), in M. Lodewijckx (ed.), *Bruc ealles well. Archaeological essays concerning the peoples of north-west Europe in the first millennium AD* (= Acta archaeologica Lovaniensia monographiae 15), Leuven, 57-72.
- Diederik, F., 2002: 'Schervengericht'. Een onderzoek naar inheems aardewerk uit de late derde en de vierde eeuw in de Kop van Noord-Holland (= AWN-reeks no. 3), Amsterdam.
- Dijkstra, J., J.A.W. Nicolay (red.), 2008: *Een terp op de schop. Archeologisch onderzoek op het Oldehoofsterkerkhof te Leeuwarden* (= ADC Monografie 3), Amersfoort.

- Erdrich, M., 1999: Continuity or discontinuity: Native and Roman metal finds, in J.C. Besteman, J.M. Bos, D.A. Gerrets, H.A. Heidinga & J. de Koning (eds.), *The Excavations at Wijnaldum. Reports on Frisia in Roman and Medieval times. Volume I*, Rotterdam/Brookfield, 171-184.
- Es, W.A. van, 1967: Wijster, a native village beyond the Imperial Frontier 150-425 A.D., *Palaeohistoria* 11, 1-595.
- Es, W.A. van, 1970: Paddepoel, excavations of frustrated terps, 200 BC - 250 AD, *Palaeohistoria* 14, 187-352.
- Genrich, A., 1941: Bericht über die Untersuchungen auf der Barward (Gemarkung Imsum, Kreis Wesermünde), *Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet* 2, 157-170.
- Gerrets, D.A., 1995: The Anglo-Frisian relationship seen from an archaeological point of view, in V.F. Faltings, A.G.H. Walker & O. Wilts (eds.), *Friesische Studien II. Beiträge des Führer Symposiums zur Friesischen Philologie vom 7.-8. April 1994*, Odense, 119-128.
- Gerrets, D.A., 1996: Continuity and change in house construction and the lay-out of rural settlements during the early middle ages in the Netherlands, *Ruralia* 1, 33-46.
- Gerrets, D.A., 2010: *Op de grens van land en water. Dynamiek van landschap en samenleving in Frisia gedurende de Romeinse tijd en de volksverhuizingstijd* (= Groningen Archaeological Studies 13), Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen.
- Gerrets, D.A. & J. de Koning, 1999: Settlement development on the Wijnaldum-Tjistma terp, in J.C. Besteman, J.M. Bos, D.A. Gerrets, H.A. Heidinga & J. de Koning (eds.), *The excavations at Wijnaldum. Reports on Frisia in Roman and Medieval times. Volume I*, Rotterdam/Brookfield, 73-124.
- Giffen, A.E. van, 1936: Der Warf in Ezinge, Provinz Groningen, Holland, und seine westgermanische Häuser, *Germania* 20, 40-47.
- Gowland, R.L. & A.G. Western, 2012: Morbidity in the marshes: Using spatial epidemiology to investigate skeletal evidence for malaria in Anglo-Saxon England (AD 410-1050), *American Journal of Physical Anthropology* 147, 301-311.
- Hagers, J.-K.A. & M.M. Sier, 1999: *Castricum-Oosterbuurt, bewoningssporen uit de Romeinse tijd en middeleeuwen* (= ROB Rapportage Archeologische Monumentenzorg 53), Amersfoort.
- Hielkema, J.B., 2015: *Nederzettingssporen op de kwelder. Haak Noord, vindplaats 1: Marssum-It Aldlân, gemeente Menaldumadeel* (= RAAP-Rapport 2997), Weesp.
- Jelsma, J., 2015: Synthese: de pre- en protohistorische bewoning van Eelde, Groote Veen, in C. Tulp (red.), *Eelde-Groote Veen. De archeologie van steentijd tot Romeinse tijd*, Groningen, 143-152.
- Knol, E., 2009: Anglo-Saxon migration reflected in cemeteries in the Northern Netherlands, in D. Quast (ed.), *Foreigners in early medieval Europe. Thirteen international studies on early medieval mobility* (= Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 78), Mainz, 113-129.
- Knol, E., 2011: The first early medieval cemeteries along the northern Dutch coasts and their significance for Anglo-Saxon migration, in T.A.S.M. Panhuysen (ed.), *Transformations in North-Western Europe (AD 300-1000). Proceedings of the 60th Sachsensymposium 19.-23. September 2009 Maastricht* (= Neue Studien zur Sachsenforschung 3), Hannover, 218-227.
- Knottnerus, O.S., 1999: Malaria in de Nordseemarschen. Gedanken über Menschen und Umwelt, in M. Jakubowski-Tiessen & K.-J. Lorenzen-Schmidt (eds.), *Dünger und Dynamit. Beiträge zur Umweltgeschichte Schleswig-Holsteins und Dänemarks* (= Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins 31), Neumünster, 25-39.
- Knottnerus, O.S., 2002: Malaria around the North Sea: a survey, in G. Wefer, W. Berger, K.E. Behre & E. Jansen (eds.), *Climate development and history of the North Atlantic realm*, Berlin/Heidelberg, 339-353.
- Koning, J. de, 2003: Why did they leave? Why did they stay? On continuity versus discontinuity from Roman times to the Early Middle Ages in the western coastal area of the Netherlands, in T. Grünwald & S. Seibel (eds.), *Kontinuität und Diskontinuität. Germania inferior am Beginn und am Ende der römischen Herrschaft*, Berlin/New York, 53-82.
- Koning, J. de, 2012: De betekenis van Noord-Holland binnen vroeg-middeleeuws Frisia, *It Beaken* 74, 3-24.
- Krol, T., 2006: Angelsaksisch aardewerk in Noord-Nederland, *De Vrije Fries* 86, 9-32.
- Krol, T.N., K. Struckmeyer & A. Nieuwhof, in voorbereiding: Pottery in Anglo-Saxon style from the northern Netherlands and north-western Germany: fabrics, regional and chronological patterns, and their implications.
- Langen, G.J. de & H.T. Waterbolk, 1989: De archeologie van Ezinge. De nederzettings- en onderzoeksgeschiedenis van een Gronings terpdorp, *Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek* 66-72, 78-111.
- Lanting, J.N. & J. van der Plicht, 2010: De ¹⁴C-chronologie van de Nederlandse pre- en protohistorie VI: Romeinse tijd en Merovingische periode, deel A: historische bronnen en chronologische thema's, *Palaeohistoria* 51/52, 27-168.
- Lanting, J.N. & J. van der Plicht, 2012: De ¹⁴C-chronologie van de Nederlandse pre- en protohistorie VI: Romeinse tijd en Merovingische periode, deel B: aanvullingen, toelichtingen en ¹⁴C-dateringen, *Palaeohistoria* 53/54, 283-391.
- Nicolay, J.A.W., 2005: Nieuwe bewoners van het terpengebied en hun rol bij de opkomst van Fries koningschap, *De Vrije Fries* 85, 37-103.
- Nicolay, J.A.W., 2006: Een koninklijk machtscentrum in vroegmiddeleeuws Friesland? De interpretatie van goudvondsten uit de late zesde en vroege zevende eeuw na Chr., *De Vrije Fries* 86, 33-94.
- Nicolay, J.A.W. (red.), 2008a: *Opgravingen bij Midlaren. 5000 jaar wonen tussen Hondsrug en Hunzedal* (= Groningen Archaeological Studies 7), Groningen.
- Nicolay, J.A.W., 2008b: De fasering van de nederzettingssporen, inclusief de greppels, in J.A.W. Nicolay (red.), *Opgravingen bij Midlaren. 5000 jaar wonen tussen Hondsrug en Hunzedal* (= Groningen Archaeological Studies 7), Groningen, 205-218.
- Nicolay, J.A.W., 2008c: Begravingen op De Bloemert: aanwijzingen voor het grafritueel van de late bronstijd tot in de volksverhuizingstijd, in J.A.W. Nicolay (red.), *Opgravingen bij Midlaren. 5000 jaar wonen tussen Hondsrug en Hunzedal* (= Groningen Archaeological Studies 7), Groningen, 191-203.
- Nicolay, J.A.W., 2014: *The splendour of power. Early medieval kingship and the use of gold and silver in the southern North Sea area (5th to 7th century AD)* (= Groningen Archaeological Studies 28), Groningen.
- Nieuwhof, A. (red.), 2006: *De wierde Wierum (provincie Groningen). Een archeologisch steilkantonderzoek* (= Groningen Archaeological Studies 3), Groningen.
- Nieuwhof, A., 2008a: Aardewerk, in A. Nieuwhof (red.), *De Leege Wier van Englum. Archeologisch onderzoek in het Reitdiepgebied*

- (= Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek 91), Groningen, 47-75.
- Nieuwhof, A., 2008b: Het handgemaakte aardewerk, ijzertijd tot vroege middeleeuwen, in J.A.W. Nicolay (red.), *Opgravingen bij Midlaren. 5000 jaar wonen tussen Hondsrug en Hunzedal* (= Groningen Archaeological Studies 7), Groningen, 261-304.
- Nieuwhof, A., 2011: Discontinuity in the Northern-Netherlands coastal area at the end of the Roman Period, in T.A.S.M. Panhuysen (ed.), *Transformations in North-Western Europe (AD 300-1000). Proceedings of the 60th Sachsensymposium 19-23. September 2009 Maastricht* (= Neue Studien zur Sachsenforschung 3), Hannover, 55-66.
- Nieuwhof, A., 2013: Anglo-Saxon immigration or continuity? Ezinga and the coastal area of the northern Netherlands in the Migration Period, *Journal of Archaeology in the Low Countries* 5, 53-83.
- Nieuwhof, A., 2014a: De geschiedenis van Ezinga in scherven. Handgevormd aardewerk van 500 v.C. tot 1500 n.C., in A. Nieuwhof (red.), *En dan in hun geheel. De vondsten uit de opgravingen in de wierde Ezinga* (= Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek 96), Groningen, 30-128.
- Nieuwhof, A., 2014b: Graven en botten. Menselijke resten in Ezinga, in A. Nieuwhof (red.), *En dan in hun geheel. De vondsten uit de opgravingen in de wierde Ezinga* (= Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek 96), Groningen, 238-255.
- Nieuwhof, A., 2015: *Eight human skulls in a dung heap and more. Ritual practice in the terp region of the northern Netherlands, 600 BC - AD 300*, Groningen.
- Nieuwhof, A. & W. Prummel, 2007: Terpsporen in Hoxwier (gemeente Littenseradiel, prov. Friesland), *Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek* 83-90, 9-41.
- Plettke, A., 1940: *Der Urnenfriedhof Dingen, Kr. Wesermünde, Hildesheim*.
- Postma, D., 2015: *Het zodenhuis van Firdgum. Middeleeuwse boederijbouw in het Friese kustgebied tussen 400 en 1300*, Groningen.
- Schmid, P., 2006: *Die Keramikfunde der Grabung Feddersen Wierde (1. Jh. v. bis 5 Jh. n. Chr.)* (= Probleme der Küstenforschung 29/ Feddersen Wierde Bd. 5), Oldenburg.
- Taayke, E., 1996: *Die einheimische Keramik der nördlichen Niederlande. 600 v.Chr. bis 300 n.Chr.*, Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen.
- Taayke, E., 2000: Onder Franken en Saksen. Friesland in de laat-Romeinse tijd, *De Vrije Fries* 80, 9-28.
- Taayke, E., 2003: Wir nennen sie Franken und sie lebten nördlich des Rheins, 2.-5.Jh., in E. Taayke, J.H. Looijenga, O.H. Harsema & H.R. Reinders (eds.), *Essays on the early Franks* (= Groningen Archaeological Studies 1), Groningen, 1-23.
- Taayke, E., 2006: Uslarien? Rijn-Wezer-Germaans aardewerk op Nederlandse bodem, in O. Brinkkemper, J. Deeben, J. van Doesburg, D.P. Hallewas, E.M. Theunissen & A.D. Verlinde (red.), *Vakken in vlakken. Archeologische kennis in lagen* (= Nederlandse Archeologische Rapporten 32), Amersfoort, 199-214.
- Taayke, E., 2008: In het spoor van Wijnaldum. De Vrije Fries als eigentijds platform voor archeologische interpretaties, *De Vrije Fries* 88, 189-211.
- Tuinstra, S.J., J.R. Veldhuis & J.A.W. Nicolay, 2011: *Hallum, een welvarend dorp aan de monding van de Middellzee* (= ARC-Publicaties 205), Groningen.
- Tulp, C., 2008: Metaal, in A. Nieuwhof (red.), *De Leege Wier van Englum. Archeologisch onderzoek in het Reitdiepgebied* (= Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek 91), Groningen, 76-83.
- Vos, P.C., 2015: *Origin of the Dutch landscape. Long-term landscape evolution of the Netherlands during the Holocene, described in visualized in national, regional and local palaeogeographical map series*, Groningen.
- Vos, P.C. & E. Knol, 2005: Wierden ontstaan in een dynamisch getijdenlandschap, in E. Knol, A.C. Bardet & W. Prummel (eds.), *Professor van Giffen en het geheim van de wierden*, Veendam/ Groningen, 118-135.
- Waterbolk, H.T., 2009: *Getimmerd verleden. Sporen van voor- en vroeghistorische houtbouw op de zand- en kleigronden tussen Eems en IJssel* (= Groningen Archaeological Studies 10), Groningen.